

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XIX. Év.

1859.

X. Sz.

A JOGTUDOMÁNYRÓL MINT JOGTÉTELEK FORRÁSÁRÓL.

Székét foglalva előadta május 23. 1859.

RÉCSI EMIL lt.

A jogtudomány nagy fontosságáról a jogrendszer megalkotásában előre meg vagyunk győződve. Azt is mindenki könnyen fölismeri, jogtételeknek mily bő forrása a jogtudomány. Mégis kérdés, van-e jogalkotó hatalma a jogtudománynak?

E kérdés megoldása végett, felmutatandó a jogalkotó hatalom természete, a jogtudomány működése jogtételek kifejtésében, és ezen alapon kiderítendő a jogtudomány viszonya a jogalkotó hatalomhoz.

A jog, fogalmilag és történelmileg, jogi közlétkben élők közös meggyőződésén alapúl, melynek erejénél fogva az ama meggyőződés tartalmát képző szabály jogszabály gyanánt akartatik. Jogtétel keletkezésére megkivántatik közös meggyőződés keletkezése, mely bír azon erővel, hogy azt, a mit jognak ismer el, jog gyanánt meg is valósítsa. Ily erővel bír egy nemzet akarata, egyszersmind intézményeket hozván

létre a jog megvalósítására. Mert valamint a jog származási alapja a szabadság, és szabályai nem természettől tétélezettek, hanem emberi szabadszág és ész szüleményei; úgy hatálya nem a természettörvények önmagától szükséges teljesedése, hanem a személyek, kiknek cselekvésmódját a jog szabályozza, tartalmát öntudatukba fogadják, szabadon teszik magokévé, és cselekesznek ahhoz képest, mint tagjai amaz összlétnek, melynek körében hatályos a jog. De azért a jogszabályok teljesítése nem függ az egyének lelkiismeretétől, akaratjok történetes elhatározásától, hatalma nem fekszik csupán közvetlenül az eszmékben, hanem jogi közlét közakarátának alakjában nyilvánulván, tétélezett külső parancsok gyanánt szól az egyes személyekhez, alaki fenállása által kötelezve akaratjokat; teljesítésök fölött ugyanazon jogi közlét örökodik, s gondoskodik a jognak mint társas összléte rendjének szakadatlan megvalósításáról, alávetve a jog ellen feltámadó egyéni akaratot a közakarát uralmának. A jog lényegében fekvő eme szakadatlan teljesítésnek külső szükségessége az életben az ellenkező egyéni akarattal szemben külső kényszer alakjában nyilvánul; s a közakarátnak műszerve a nemzeti jogi rend megvalósítására egy főhatalom, melynek a nemzeti akarat aláveti a nép tagjait.

Jogképződés tehát csak oly emberi közlétben mehet véghez, hol az eszmék és cselekvés közössége nemcsak lehető, hanem valósággal létező. Ily közösséget az álladalommá alakult nemzeti lét tüntet fel. Minélfogva a jog, keletkezése és fejlődésében lényegesen nemzeti.

A nemzeti akarat a jogképzésben kétféleképp gyakorolja hatályát: közvetlenül, valóságos élő jogi meggyőződését s akaratját cselekvényekben, a jogviszonyoknak ahhoz képest alakításában nyilvánítva; és törvényekben, midőn a nemzeti akaratot a főhatalom nyilvánítja törvényhozásában, a nemzeti akarat által tétélezett jogszabályoknak egyelőre csak eszmei létet adva, törvények alakjában kijelentésök által. Minélfogva a jognak két keletkezési módja (kútfeje) van: a közvetlen nemzeti meggyőződés (szokásjog), és törvényhozás. Mindkettő ugyanazonegy jogalkotó hatalomnak, a nemzeti jogi közakarátnek nyilvánulása: csakhogy történelmileg amaz

mindig és mindenütt megelőzte emezt; bár a népek szellemi fejlődésével a törvény annyival inkább túlsúlyra emelkedik a szokásjog fölött, mivel a törvény valóságos előhaladása a jognak alsóbbrendű létezési fokról magasabbra, amaz önleges bensőségből, melyben mint szokásjog egyéb nemzeti szokásoktól s erkölctől határozottan el nem különözve, csirázó életet élt, átmenete tárgylagos külsőségbe, főlemelkedése önállóságra alakja tekintetében: mely túlsúly még öregbedik akkor, ha valamely álladalomban nemzetiségi viszonyainál fogva általános szokásjogi tételek képződése valóssággal lehetlenné válik, s ott a szokásjogi képződések természetesen csak különyszerű jogok köreire szorúlnak.

Minden előhaladó nemzet jogéletében eljő az idő, midőn az élő nemzeti jogi öntudat, tekintve a jog összes tömegét, a jogász-karban összpontosul, s a jognak úgy az uralma alá eső összes életviszonyokbani teljes megvalósítását, valamint továbbfejtését a jogtudomány közvetíti. Ezen jogtudományi működés természete és jelentősége kiderítendő most.

A jogtudomány feladata a jog megismerése.

Alapja és kezdete a jogtudománynak a jogkútfők által állapított jogtételek tudása. Szokásjognál ennek természetéből foly, hogy midőn lételéről meggyőződünk, egyszersmind az általa állapított jogtételek tudására jövünk. A törvény, külső jelenségében, szavakba foglalt akaratnyilvánítás, melyet az írás betűi tüntetnek elő s hirdetnek ki. Minélfogva a törvénybeli jog megismerésének eszköze a jogmagyarázat: magyarázata az írott szónak, melylyel a törvényhozás élt a nemzeti jogakarat nyilvánítására, kifejtése a nemzeti jogakarat által törvényalakban tételezett jogszabályoknak.

A törvény betűje, az írás, rendszerint mindenkire nézve könnyen hozzájárulható: mindazonáltal használata nem minden emberben feltalálható szakismereteket kíván. Csak a betű van kihirdetve, de a befoglalt általános jogakarat az érvényes: tehát ez kipuhatólandó, mi a jogmagyarázat tudományos működése által történik. Lehet ugyan, hogy a pusztán tudományos elveken alapuló magyarázatot kizárja külső tekintély, midőn szokásjog vagy törvény meghatározza valamely korábbi törvény értelmét, mert ehhez kell alkalmaz-

kodni, habár az ily módon meghatározott értelem tudományilag meg nem állhatna : ezen esetek nem tartoznak elmélkedésem körébe.

Minthogy a betű van kihirdetve, a magyarázat eleve is a törvény szavaiból, magokban véve s mondattá való összeköttetésökben, a nyelvészet szabályai szerint, igyekszik megérteni a bennök kifejezett nemzeti jogakaratot, tekintve a törvény keletkezésének ideje s helye szerinti közönséges és műszaki szólásmódot, és ha kell, szerzőjének is különös szólásmódját. E betűszerinti tartalma a törvénynek az előtt, ki a nyelvet jól érti, mindig világos ; az is világos előtte, ha az értelem homályos vagy kétes. A szavak tiszta értelme meglehet a törvény valódi értelmét fejezi ki, azon jogtételt, melyet a törvényhozás akart, de meglehet nem : a nyelvészeti magyarázatnál sohasem lehet megállapodni, mert csak azt tünteti fel, mit mondhatott a szavak által a törvényhozás, holott a jogmagyarázat feladata azt puhatolni ki, mi a törvény szavaiban befoglalt nemzeti jogakarat valódi tartalma (a római jogász Celsus mondá : *scire leges non hoc est, verba earum tenere, sed vim ac potestatem*, fr. 17. D. de legibus I, 3). A törvény eme tartalmát a jogmagyarázat további tudományos működés által deríti ki, következtetéseket téve a törvény eme valódi tartalmára a törvénynek összes történelmi, jogászati s tényleges környezetéből.

A tudományos jogmagyarázat eme további eszközei így különböztethetők meg : azok a) vagy más jogtételek, melyekből a magyarázandó szavak tartalma kitalálható, vagy b) egyéb és pedig a legkülönfélébb tények.

Ama más jogtételek tartozhatnak ugyanazon törvényhez (ugyancsak Celsus mondá már : *incivile est, nisi tota lege perspecta, una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere*, fr. 24. D. de legibus I, 3). Tartozhatnak más, egykoru, korábbi vagy későbbi törvényekhez. S a kimagyarázandó jogtétel állhat ama más jogtételekhez megerősítés, vagy eltörlés, egyszerű vonatkozás, kölcsönös függés, közelebbi meghatározás, további kiegészítés, elv, vagy következtetett tétel viszonyában. A más jogtételekből magyarázat fölteszi, hogy a szembeállított jogtételek közt rendszeres ösz-

szefüggés létezik, és tekinti a) az elvet, melynek a kimagyarázandó jogtétel csak alkalmaztatása, úgy fejtven meg az elvvel ellenmondásban álló jogtétel szavait, hogy az ellenmondás elenyészszék, s a kimagyarázott tartalom az elv alkalmaztatásául tűnjék fel. Az elvet meglehet fölismerni a kimagyarázandó jogtétel mellékleteiből, vagy különben szilárdan állhat az elv. De ferde eljárás lenne pusztán a kimagyarázandó jogtételből meritni az elvet, s ismét ugyanannak magyarázatára használni, mert nem valóságos, hanem csak költött lenne az elv. b) Tekinti továbbá a következtetett tételket, melyek tudniillik a kimagyarázandó jogtételnek mint elvöknek alkalmaztatásai. c) Tekinti a kimagyarázandó jogtétel ismétlését más jogtételekben, valamint azt a jogtételt, melyet amaz ismétél, mely tehát a kimagyarázandónak kútfeje.

Egyéb tények közöl különösen fontos lehet a jogtétel hasznossági alapja, mely a törvényhozást a törvény kibocsátására indította, és a különös cél, mely a jogtétel által közvetlenül elérendő. De ezen hasznossági törvényalapot jogelvényánant tekinteni nem lehet: azért ahhozképest akarni valamely törvény tartalmát tágabbra vagy szűkebbre szabni, a pusztán hasznossági alapon tett következtetéseként mint valamely magasabb jogelvből kifejtett jogtételeket gyakorlatilag alkalmaztatni, oly eljárás, mely különös ovatosságot és higgadt megfontolást kíván; vannak esetek, melyekben ezen eljárás az összes tudományi jogfejtés körén kívül esik s a törvényhozási körbe vág. Tudniillik a törvény tartalmával közvetlenül rokon cél homályos vagy kétes értelmű törvény magyarázatára bátran használható, sőt ennek hiányában az általánosabb törvényalap is, például, ha valamely törvény tartalma pusztán a méltányosságon alapszik. A törvény tartalmával közvetlenül rokon célzt föl lehet használni arra is, hogy a szavaknak szűkebb vagy tágabb értelmével szemben kideríttessék a törvénynek valósággal tágabbra vagy szűkebbre terjedő tartalma: de a jog képzése a méltányosság szellemében a törvényhozást illeti.

Tekintetbe vehető néha azon külső körülmény is, mely alkalmat adott a jogtételre. A körülményeket, melyek a tör-

vény kibocsátására alkalmat adtak, a czélt, melynek elérését általa a törvényhozás kitűzte, s általában a törvényhozónak eszejárását gyakran jól kiismerhetjük a tárgyalásokból, melyek megelőzték, a közzé tett indító okokból, a szerkesztésben részt vett személyek részéről közleményekből: mindazonáltal ezeknek használatában okkal-móddal s igen óvatosan kell eljárni, mert a törvény, kihirdetés által, kiválva a törvényhozó személyével egybefüggéséből, önálló létet nyer, s jogtételei egymással és a fenálló joggal lépnek rendszeres egybefüggésbe, miszerint szerkesztőinek gondolkodása s célzata közönyössé válhatik a jogmagyarázatra nézve.

Tekintetbe jöhetnek továbbá a jogkútfök körén kívül eső jogtételek, melyekkel a kimagyarázandók bizonyos összeköttetésben állnak, mint p. o. az anyajogokkal, eltörölt korábbi törvényekkel, rokon törvényhozásokkal.

De ily eszköz azon tényleges viszonynak is, melyre a törvény vonatkozik, minősége, s az eredménynek ehhezképest meghatározható alkalmas volta (erre utalnak római jogászok következő nyilatkozatai, Celsus: *in ambigua voce legis ea potius significatio accipienda est, quae vitio caret*, fr. 19. D. de legibus I, 3. Julianus: *quoties idem sermo duas sententias exprimit, ea potissimum accipietur, quae rei gerendae aptior est*, fr. 67. D. de regulis iuris L, 17. Modestinus: *nulla iuris ratio aut aequitatis benignitas patitur, ut quae salubriter pro utilitate hominum introducuntur, ea nos duriore interpretatione contra ipsorum commodum perducamus ad severitatem*, fr. 25. D. de legibus I, 3). S ha egyéb segédszközök hiányzanak, az egész jognak szelleme szerint, a kegyesebb s méltányosabb magyarázathoz tartjuk magunkat (így mondja Celsus: *benignius leges interpretandae sunt, quo voluntas earum servetur, mennyiben tudniillik az ellenkező magából a törvényből nyilván ki nem tűnik*): azonban a magyarázat eredményének belbecsét venni fel ily módon magyarázat alapjául, csak határozatlan, p. o. homályos, vagy kétes, kétértelmű törvények fejtésénél megengedhető, különben a törvény tartalmának önkényes változtatását foglalná magában.

Tehát ha a tudományos jogmagyarázat által feltünto-

tett nyomatékos okok nem kénytetnek, a szavak világos értelmétől eltérni nem szabad: különben a szavak leggon- dosabb megválasztása sem óvna az értelem elcsavarása el- len (ezért mondja Paulus: *cum in verbis nulla ambiguitas est, non debet admitti voluntatis quaestio*, fr. 25. §. 1, D. de legatis 3. de Modestinus: *sed etsi maxime verba legis hunc habeant intellectum, tamen mens legislatoris aliud vult*, fr. 13. §. 2. D. de excusationibus XXVII, 1. tudniillik ha a tudományos jogymagyarázat kimutatja, hogy a szavak világos értelme sem fejezi ki a valódi törvény- hozói akaratot). Különösen szigorúan a szavakhoz kell al- kalmazkodni, azaz a szavak világos értelméhez, ha a tör- vényhozás ezt határozottan parancsolta, mire alapos oka lehetett, p. o. minden esetre, tekintet nélkül lehető különbsé- gekre, alkalmazandó általános szabályt akart felállítani (ezért mondják a római jogászok, Pomponius: *iura constitui oportet ex his, quae plurimum accidunt, non quae ex inopi- natu*; Celsus: *ex his, quae forte uno aliquo casu accidere possunt, iura non constituuntur*, és: *nam ad ea potius de- bet adaptari ius, quae frequenter et facile, non quae per- raro eveniunt*; Paulus: *quod semel vel bis accidit, prae- tereunt legislatores*, fr. 3—6. D. de legibus I, 3). De ha a törvény fogalmazata, szavai homályosak, határozatlanok, kétértelműek, a tudományos jogmagyarázat fejt ki a fen- nebb említett eszközök segédelmével valóságos tartalmát, sőt a szavak szűkebb vagy tágabb értelmével szemben kitünteti a törvénynek valósággal tágabbra vagy szűkebbre terjedő tartalmát, a benne foglalt jogtételek természetét, és kijelöli alkalmaztatásuk határait (*argumentum a con- trario* által, midőn tudniillik föl vesszük, hogy a törvény a jogi határozományt csupán azon tényálláshoz kötötte, me- lyet kifejez, tehát ellenkezőleg az alól minden más tény- állást kizárt; tehát ha ilyenkor a törvény kivételt tesz valamely szabály alól, *exceptio firmat regulam in casibus non exceptis*; az *argumentum a contrario* használata nagy ovatosságot kíván, mert sokszor vannak esetek, hogy *unius positio non est alterius exclusio*).

A legteljesebben és legrészletesebben fejlődött törvény-

és szokásjog sem lesz képes a jogi élet végetlen gazdasági szükségseinek és alakulásainak mindenben megfelelni: a legszorgalmasabban szerkesztett törvénykönyvek sem képesek az összes létező joganyagot felölelni, mi csak a tökéletességre jutott jogtudománynak volna lehetséges, annálkevésbé előre felfogni a jövőndő által létrehozandó alkotásokat. Ily esetekben, midőn az alkalmazandó jogtétel hiányzik, a jogtudomány van hivatva a szükség pótlására, ily hézagokat a fenálló jogban nemcsak kiderítve, hanem ezeknek kitöltésére eszközöket is nyújtva: feltárva az alkalmazandó jogtételeket a fenálló jog elveiből -- a mennyire lehetővé teszi ezt tiszta nemzeti jogoknál a jog természetes egysége, mi eredménye a jog egységes származásának a nemzeti szellemből, és általában a jog ésszerű természete, miszerint elveken alapúl, s fenálló tételeiből következtetni lehet továbbiakat, azokból benső szükségességéből folyókat, s miszerint a dolog természetéből ennek megfelelő új jogtételeket ki lehet fejteni egybehangzásban a fenálló jog elveivel.

Ily módon a jogtudomány működése nemcsak befogadó s visszaadó, hanem alkotó is, új jogtételek létrehozása által: újak e jogtételek, mert míg a tudomány ki nem fejté, felismerve s öntudatra hozva nem voltak.

A tudomány új jogtételeket talál jogi alapon, vagy jogi és tényleges alapon, következtetés és analogia (joghasonlat) által

A tudomány a törvényben foglalt vagy szokásjogilag állapított egyes jogtételekből kideríti a magasabb rendű jogtételt, az elvet, alaptételt; vagy azokból következtetéseket tesz, mi által azok ezekre nézve elvekké válnak.

A tudomány az elvet mindig kiterjesztő magyarázat által deríti ki. A jogtétel valamely jogi határozmánynak vagy intézkedésnek egybekötése bizonyos tényállással, mely tehát amannak föltétele (*ratio iuris*), az alap, melynek a jogalkotó közakarata szerint (a törvényhozás akaratja vagy a szokásjogilag nyilvánuló nemzeti jogakarata szerint) szükséges következménye a jogi határozmány. Kipuhatólandó, mi azon lényeges tényállás, melyhez a jogi határozmány kötve van. Ha a jogász a törvény betűszerinti tartalmában bizonyos ténybeli körülményeket nem lényegoseknek ismer fel (mint

a jogi akaratnak történetes, szabatosan meg nem felelő kifejezését), nem veszi ezeket tekintetbe: a betűszerinti tartalmat a lényeges tényállásra szorítja, s az által kiterjeszti tényleges tartalmát; miután ekkor az egyes esetek, megfelelendők a törvénybeli fogalomnak, nem kell hogy a mellőzött ismertető jelekkel birjanak. Ez az úgy nevezett kiterjesztő magyarázat. Vagy több jogtételt egybeállítva, kimutatja, hogy ezeknek különböző tényállásaiban (mint jogoknak ama jogtételek által állapított föltételeiben) föllelhető egy bizonyos tényállás, mely egyedül döntő, s melyben a nemdöntőnek lefosztása után ama különböző tényállások felolvadnak. Az elv itt egy vagy több jogtételnek amaz általánosabb egyszerűbb tényállása, mely gyakran mélyen rejlik. Vagy az elv egy bizonyos jog (tényállás mint jognak tartalma), melyre több jog visszavihető, s melynek ezek kifolyásaiúl, nyilvánításaiúl tűnnek fel. Ezen általánosabb jog ekkor több jogtételnek egyszerűbb joga: az elv, mely gyakran mélyen rejlik. Miután az elv meg van találva, az egyes jogtételek ennek következtetéseifül, alkalmaztatásaiúl tűnnek fel. Az egyes jogtételek ekkor döntvények egy elv szerint, mely e szerint a belőle folyó jogtételek jogalapja: jogtétel, melyből más jogtételek folynak, Az elv lehet más magasabb rendű jogtételből folyó. Oly jogtételek, melyek nem vihetők vissza magasabb rendűekre, őselvek. A jognak ilymódoni egyszerűsítése annak egyszersmind gazdagítása. Példákat e fogalmi fejtegetések felvilágosítására a római jogból veszek, hol e tudományos működésnek fölmúlhatatlan és örökbecsű mintapéldányait találjuk. Jogelv kiderítésének jeles példája a *civilis in factum actio praescriptis verbis*; a régibb római jogban csak négy ügyzet volt, melynél a *datio* vagy *praestatio rei* keresetet adott a vizontszolgáltatás követelésére, de az *actionak* mind-egyik ügyzetből megvoltak azonfölül saját föltételei: mi, mikép, mi czélra adatott. A jogászok utóbb az *actiora* nézve eme különös tényállásokat nem tekintették lényegeseknek, és lényeges tényállásul vették csak azt, hogy *res ob rem data*, és azt következtették, hogy a hol ez a tényállás létezik, megadandó a kereset a *res-re*, *ob quam res data est*. A kiterjesztő magyarázatra, tehát a jogtételnek, a mint a törvény-

ben foglaltatik, sajátlag módosítására, mindig megkivántatik belső szükségesség kimutatása, miszerint a jogtétel a kiterjesztés nélkül nem nyújtana észszerű eredményt, s az alája vonandó eseteknek kizárása mellett alkalmaztatása a törvényben kifejezett esetekre vaktában való lenne: mi tekintetben a rendszeri elem mellett nagy fontosságú a törvény tartalmával közvetlen rokonságban álló cél (*ratio legis*) felismerése, ellenben nem használható pusztán valamely általánosabb *ratio*, p. o. *aequitas*. Példák: az *edictum infamiával* fenyegette az özvegyet, ki a gyászév alatt férjhez megy, de voltak esetek, midőn az elhúnytat nem gyászolták, hanem azért a tilalom ugyanazon időre érvényes volt, a születendő gyermek atyasága iránti kétség elhárítása végett; a törvény szavai szerint (fr. 20. §. 6. D. de hereditatis petitione V. 3) csak a hereditatis petitoria szóló azon határozat, hogy az is elmarasztalható, *qui dolo desinit possidere*, a *rei vindicatoria* is alkalmaztatott; a *publiciana actio* föltételeihez tartoznék az *edictum* szavai szerint a *traditio rei* is; a jogászok ezt nem lényeges tényállásnak ismerték fel, s helyet adtak a keresetnek oly esetekben is, melyek csak a lényegesnek ismert tényállást tüntetik fel; általános példa erre a római jognak minden *utilis actioja*, s hasonló alkalmaztatását találjuk azon elvben, hogy a *mi in fraudem legis* történik, *contra legem* törtétnek tekintendő, mert *in fraudem legis* cselekszik „*quisalvis verbis legis sententiam eius circumvenit*, és *fraus legi fit*, *ubi, quod fieri noluit, fieri autem non vetuit, id fit* (fr. 29. 30. D. de legibus I. 3): e kijátszás kísérletét megghiusítja egyrészt a törvénynek helyes magyarázata a betüböz tapadó ellenében, másrészt a valódi tényállás előadása a szinlettel szemben.

Viszont, megszorító magyarázat, a betüszerinti tartalomban hiányos tényállást fedezvén fel, s egy ki nem fejezett, de valósággal szükségkép értendő körülményben a törvénybeli fogalmat kiegészítő lényeges ismertető jelt találván, megfosztja a jogtételt elv vagy magasabb rendű elv álszinétől, s elvon alkalmaztatása alól oly eseteket, melyek a törvény betüszerinti tartalmához képest alája tartoznának. Ez eredményre a tudomány ismét a törvényhozás belső összefüggéséből, több jogtétel szembeállításával által, vagy a

belső szükségesség kimutatása által jut, miszerint a jogtétel ama módosítás nélkül nem nyújtana észszerű eredményt, s a kizárandó esetekrei alkalmaztatása által elvesztenié jelentőségét, alapját : mi tekintetben a főeszköz a törvény tartalmával közvetlen rokonságban álló cél felismerése. Példák : azon *senatusconsultum* szerint, mely a *hereditatis petitio*t közelebről meghatározta, a jóhiszemű birtokos, ki örökségbeli dolgokat eladott, tartozott kiadni a kapott vételárt, de ugyanazon törvény további tételeiből azt kellett következtetni, hogy kiveendő azon eset, midőn ő ugyanazt a vételárt ismét elvesztette, tehát az előbbi jogtétel megszorítólag úgy magyaráztatott, mintha csak a kapott és ismét el nem vett vételárról lett volna szó benne (fr. 20. §. 6. fr. 23. D. de *hereditatis petitione* V, 3). Az úgy nevezett *regula iuris* általánosságát gyakran megszorítják más jogtételek. Az igen nagy általánosságban szóló szabályok alkalmaztatásánál igen kell vigyázni : kétségtelenül álló jogtételek általa meg nem dönthetők, azért mondta a római jogász (Javolenus) : *omnis definitio in iure civili periculosa est; rarum est enim, ut subverti non possit* (fr. 202. D. de *regulis iuris* L, 17). Példák még a római jogból, hol a betűszerinti magyarázat egyes ellenmondásra vezetne a törvény felismert céljával : (c. 6. C. de *legibus* I, 14) *quod favore quorundam constitutum est, quibusdam casibus ad laesionem eorum nolumus inventum videri*; ha csalás szerével létrejött szerződés a megsaltnak történetből hasznára van, érvényes, habár az *edictum* szavai minden olyas szerződés érvénytelenítését nyilváníták; ha a kiskorú a *pert curator* nélkül folytatta és megnyerte, érvényes az eljárás; ha az özvegy a gyászév kitelése előtt szült, a jövendőbeli gyermekek atyasága iránt minden kétség el levén enyésztetve, a férjhezmenetel a törvény megszorítóbb magyarázata által megengedett; az *actio ad exhibendum* az *edictum* szavai szerint mindenkit illetett volna, a kinek valamely érdeke volt a dolog elémutatásában (*cuius interest*), de o jogeszköz elismert célja az volt, hogy jogigény érvényesítésének ne vessen gátot valamely dolognak térbeli történetes viszonya, minélfogva azon

kifejezés értelme oly érdekekre szorított, melyek jogigényekkel függnek egybe.

A tudomány továbbá új jogtételeket hoz létre a jogkútfők által állapított jogtételek tartalmának kifejtése, következtetések tétele által, a jogtételt apróbb egyes jogtételekre bontván fel : mi által amaz elvvé emelkedik, a kifejtett egyes jogtételek pedig ennek alkalmaztatásai, ebből mint döntvény alapjából folyó döntvények. A tudomány itt előre létesíti a mit a gyakorlat egyes esetek alkalmával nyújtand, vagy beilleszti rendszerébe, a mit emez így nyújtott : alkalmazza a fenálló jogtételeket. A helyes alkalmazás gyakran igen nehéz. E működés által a tudomány, tökéletessége fokán, kifejti a fenálló jognak teljes tartalmát.

Az elv föllelése és alkalmazása az analogia, joghasonlat: a fenálló jogban előforduló hézagok kitöltésének tudományos főeszköze. Ebből kitetszik az analogia viszonya az úgy nevezett kiterjesztő magyarázathoz. Kiterjesztő magyarázatra mindig egyes (valósággal előforduló vagy elméletileg gondolt) eset ad alkalmat, mely valamely törvény (jogtétel) betűszerinti tartalma alá nem foglalható, mert amaz eset tényállása nem bír mindazon ismertető jelekkel, melyekkel a törvényben gondolt tényállás; a jogász kiterjesztő magyarázat által megtalálja ama jogtételhez az elvet, mely egyszerűbb tényállást foglal magában, s ha ennek ismertető jeleit a fenforgó eset tényállásában fölleli, az elvet ennek eldöntésére alkalmazza; ekkor mind a törvényben kifejezett jogtétel, mind ezen kifejtett új jogtétel az elvnek alkalmaztatása : e két (vagy több) jogtétel tényállása részint egyenlő, részint nem egyenlő, tehát hasonló, de jogilag egyenlő, mert az a mi nem egyenlővé teszi, jogilag közönyös; mindnyája magában foglalja azt a tényállást, melyet az elv tüntet fel, mely tehát egyedül a lényeges. A joghasonlatban mindig befoglaltatik azon eljárás is, a mit következtetésnek nevezünk : de ez nem annyira valami már létezőnek gépies utánképzése, mint inkább a tudományos elmének művészies alkotása, nem is vihető vissza előre kitűzött szilárd szabályokra, hanem csak a jogrendszer egysége- s összhangzatában megítélhető; az mégis mindig szem előtt tartandó, hogy a rendes jogtól el-

térő saját elven alapuló rendhagyó jog tételeinek joghasonlati alkalmazása meg nem engedhető, — miért? mert a rendhagyó jog sohasem hézagos, a hézag csak az összes jogrendszerre vonatkozik, mert a rendhagyó jog mindig minden oldalról körül van véve a rendes jog által, s a hol az megszűnik, mindjárt kezdődik emez. Midőn azonban valamely jogrendszer mellett külön jogok vannak önálló rendszerként megalakotva, például az általános magánjog rendszere mellett a bányajog, kereskedelmi, váltójog, természet szerint ez képezi a szabályt azon jogviszonyokra nézve, melyek uralmának körébe esnek, s ezen belől, előforduló hézagoknál, szintügy van helye az analogiának, mint az általános jogban, és emennek szabályai csak annyiban alkalmaztathatók, mennyiben a külön jog körébe eső jogviszonyok oly oldalt is tüntetnek fel, melyre a külön jog határozmányai nem terjednek.

Az elv megaláltatik egy vagy több jogtételeből, egy vagy több jogtételhez. A joghasonlat néha igen távoli, néha messze, igen messze föl kell mennünk, hogy fölleljük azon egységet, elvet, melyhez több összekötő tagon keresztül, köthessük azon jogtételeket, a melyek szerint valamely el nem határozott viszony jogi alakzata meghatározandó: ez az a mit némelyek, épen nem világosan, mondani akarnak azzal, hogy néha joghasonlat útján új jogintézmény alkotandó a fenálló jogrendszer körében, — a mi csakugyan szükséges, ha némely törvények tökéletlenek, s bizonyos viszonyok jogi meghatározását nem teljes mértékben nyújtják, vagy a jogélet fontos fejlődési fokozatain, forduló pontjain, új viszonyok támadnak, melyeknek jogi alakzata, mint előre nem látható, a fenálló jogban készen föl nem lelhető.

Ugyan, hol szokásjog fejlődésének szabad tér van engedve, ott mihelyt a fenálló jog az élet kívánalmái- és szükségleteinek mindenben meg nem képes felelni, a népszellem a mindennapi életben láthatatlanul és csendesen, de zavartalanul és szakadatlanul folytatja működését, s megalkotja a szükséges új jogtételeket; felmerülő új viszonyok ott kielégítő jogi alakzat nélkül maradni nem fognak, a szükség közvetlen érzete, még vezetotve a tudomány fáklyája által, megleli kielégítésének eszközeit, s a népszellem eme jogke-

reső működésére lényegesen hatnak a fenálló jogrendszerből folyó jogi meggyőzések. Az élet szükségéit éber szemmel megfigyelő törvényhozás szinte igyekezni fog a felmerülő új viszonyokat jogilag megalakítani, azoknak természetéből, egybehangzásban a fenálló jogrendszerrel, merítve a jogszabályokat, melyek az újan támadt szükségeket kielégíteni képesek. S míg ez történék, s hogy ez történhessék, a jogtudomány, melynek egyik méltó feladata vizsgálni s kimutatni a jogintézményeknek a dolog természetéhez képesti alkalmas voltát és belbecsét, a kor új társadalmi s nemzetgazdasági viszonyai szülte oly viszonyoknál, melyeknek jogi meghatározására a közelebbi joghasonlat elégtelen, képes a dolog természetéből, azaz a kérdésben forgó viszonyoknak minden oldalról és minden vonatkozásukbani megvizsgálása folytán, felismerni a jogszabályokat, melyek szerint megállapítsa jogi alakzatukat s melyek alá közvetlenül foghassa az egyes eseteket — segítettve az ily viszonyokban érdeklött személyek okos szándéklatától, vezetettve a fenálló jogrendszer alapeszméi által, s leszármaztatva amazokat azon egységből, elvből, melyhez föl kellett szállnia, míg oly tényállást talált, mely az alakítandó jogviszony tényállásában is feltalálható.

E határon túlcsapongó jogképzés nem létezik : s pusztán tényalapon a jogtudomány szintűgy nem találhat új jogtételeket, valamint szokás vagy törvényhozás pusztán tényalapon nem alkot új jogot.

Ismétlen tehát, a jogtudomány működése nem csak befogadó s visszaadó, hanem alkotó is új jogtételek létrehozása által. De sorozhatjuk-e azért a tudományt a formszerinti jogkútfők közé, egyrendben a szokásjoggal és törvényhozással? Tulajdonképeni jogképzés csak oly jogtételek létrehozása, melyek hatályukat, erejüket egyszerűen létöknek köszönik, melyek pusztán azért, mert állapítva vannak, érvényesek : mindig okvetlenül akarát műve, az álladalmi, nemzeti jogi közakarát műve. Lehet, hogy magasabb tudományos fejlettségű jognál, a nemzeti jogi öntudat a jog összes tömegére nézve a jogászok karában összpontosulván, a jogászok öntudatában jöjenek létre nagyobbára azon jogi meggyőzések, melyek az illető jogviszonyokra való alkal-

maztatás által általános szokásjogi tételek alakjában nyilvánulnak : lehet jogászjog (mely mindig tudományos jog) faja a szokásjognak. De a mi magát a jogtudományt illeti, azt formaszerinti jogkútfőnek neveznünk tiltja annak meggondolása, hogy az általa előállított jogtételek nem bírnak önálló kötelező erővel : érvényök függ a tételes jog felismert elvei helyességétől, és mindig alá vannak vetve tudományos igazságuk próbájának. Sem egyes különösen kitünő tudományos férfiak tekintélye, sem a jogászok egybehangzó véleménye, sem törvényszéki döntvények gyakorisága és súlya, nem képes a jogászok által tudományosan kifejtett jogtételeknek, melyek törvény által vagy szokásjogilag közvetlenül kifejezve nincsenek, oly erőt és érvényt tulajdonítani, mely tudományos igazságuknak és az állapított joggali egybehangzásuknak próbája alól fölmentené : tekintélyöket egyedül tudományos igazságuktól nyerik, érvényességöknek ez föl-tétele.

Miszerint a tudomány formaszerint nem alkot új jogot, hanem feltárja a fenálló jognak kifejtetlenül nyugvó tartalmát, a formaszerinti jogkútfők által állapított jogtételek alkalmaztatásának körét kijelöli, az ezen jogtételekben kifejezett általános jogakarat teljes tartalmát öntudatra hozza, részint fölvezető, részint leszármaztató működés által, s az összes joganyagot tökéletes, azaz rendszeres alakba önti és abban kifejezi, azaz a fenálló jogot mint egymástól kölcsönösen függő jogtételek összességét fogja fel és adja elő : mi feladatának végső, magasztos célja. A jogtudomány jeles-sége igen nagy fontosságú a jogéletre nézve : hogy a mi jelenkori jogtudományunk, *összességében véve*, mennyire és miért nem felel meg az elébe tűzött magas czélnek, ez alkalommal nem akarom fejtegetni.

A MAGYAR SZÓGYÖK MIVOLTA ÉS NÉMELY VÁLTOZÁSAI.

IMRE SÁNDOR lt. székfoglalója.

Olvastatott július 4. 1859.

οἰδὲ γὰρ εἰς τὸν αὐτὸν σίδηρον ἀπας
χαλκὸς τίθησι, τοῦ αὐτοῦ ἕνεκα
ποιῶν το αὐτό ὄργανον· ἀλλ' ὁμως,
ἕως ἄν τῆν αὐτῆν ἰδεῖαν ἀποδιδῶ,
εἰάν τε ἐν ἄλλῳ σιδηρῳ, ὁμως ὀρ-
θῶς ἔχει τὸ ὄργανον, εἰάν τε ἐν-
θαδε εἰάν τε ἐν βαρβάροις τις ποιῆ.
ἦ γὰρ; πᾶν γε.

Plátón. Kratülosz.

A nyelvtudományban, mint talán egyébütt is a legfensőbb kérdések összeköttetésben vannak a legalsóbbakkal. Az alsóbbak, a részletek alapúl szolgálnak az általánosak vagy nagy dolgok azaz elvek, s összeségben a tudomány elmélete vagy bölcsészete megalapítására; a felsők világot vetnek az alapra az alsókra, a részletek között összefüggést ész- és okszerűséget tüntetnek elő. Nagyobb kérdés alig lehet, mint a gyökök mivolta, értéke; kisebb alig, mint a szók értemény szerinti rendezése, s az így rendezettek hangtani változásainak keresése: és mégis e kettő egymás nélkül nem teljesíthetők. Gyakran azért esünk tévedésbe ott fent nyomozódnán, mert az alsókra a nyelv anyagára vagy tömegére nem figyelmezzünk. A magyar szógyöknek is oly változásai vannak, melyeket ha tekintetbe veszünk, felsőbb kérdésekre fogunk könnyebben megfelelhetni.

De a magyar nyelvre nézve több történt nagyban mint kicsinyben. Az alsóbb, hogy úgy mondjam, napszámosi munka a legújabb időkig jóformán mellőztetett, s a legnagyobb kérdések, például nyelvrokonság, nyelvszellem, ezek nélkül tárgyalattak. Értem a tájszók egész kincsének gondos összegyűjtését, a szók töinek családositását, a hangok változásai-

nak kutatását; mely tárgyak csak közelebb találhattak munkásokra. Ellenben sok szó volt már régebben a hajlítási, vagy ha úgy jobb mondanom, a ragozási végzetek eredetéről, a nyelv gyökszavai összegyűjtéséről stb. A kisebb kérdéseknek a nagyobbak végetti fejtegetésére kívánok a következőkben valamit lendíteni.

Minden szó teste vagy külmeje, nem véve ki az indulatszókat és a szorosan úgy nevezett alakszókat, egyszerű névmásokat névmási töket sem, kétféle elemből vagy alkatrészből áll, ú. m. a szó magva vagy zöme, az a rész mely körül az egész szó-test megalakult és kifejlett, és annak külső borítékát vagy tapadt részét alkotó külső elem, a ragok és képzők. Hogy az indulatszók olykor egyedül ama benső, az alakszók eme külső elemekből állanak, arról megkülönböztetve szólni nincsen ok. A nyelvtudomány feladata ama szómagvakat vagy gyököket kifejteni, s egy nyelv vagy többek körében értéküket felbecsülni, viszonyítani. E gyökök fogják képezni a nyelv anyagi valóját; holott a szellemit a nyelvrendszer, nyelvtörvények. És épen ezek gyökök nézlelése, összevetetegetése, változásaiknak szabályok alá vonása tényezi a nyelvrendszert, nyelvszellemet.

Miben áll az ekkép fejtegetendő gyök természete? az ind-európai nyelvekre nézve már nagy sikerrel kutattatott. Nem lehet mást tennünk mint ebből indulunk ki, hogy saját nyelvünk gyökeinek ismertetését már meglevő biztos sikerű szabályok szerint tárgyalhassuk. Mert a nyelvalkotó szellem nézlelési képessége, értelmi élessége, megkülönböztetéseinek száma, és így a nyelvelemek (hangok) a nyelv-szellem a hang- és szókötési szóalkotási törvények különbözök ugyan, de a meglevőről a voltra visszamenve vizsgálódó elmének feladata s methodusa mindenütt ugyanaz; mint minden népre nézve egyféle a számlálás folyamata, a hely és idő fogalma stb.

Az árja nyelvekben s nyelvészekről a gyökre nézve némely általán bizonyosaknak nézhető tények s elvek fejtek ki, melyek egy részben a magyarra nézve is álla-

nak, és némely nagy értékű s mint mondani szokták, horderejű kérdések vettettek föl, mely utóbbiak egyelőre lehet csak a bajt szaporítják, a kény-állítmányok zavarát öregbítik: de utóbb kívánt gyümölcsöket teremhetnek.

Ilyen tény ez

1) hogy *gyök egytagú*, t. i. eredetileg. Ténynek mondom, pedig nem oly bizonyosság ez, melyhez kétség nem férhetne, megérdemli talán, hogy közelebbről vizsgáljuk.

A gyökök körül vizsgálódván, előttünk a távolban egy homályos vidék látszik, melybe szemeink úntalan behatni vágnak. A nyelv eredetének kutatói a legrégibb hellén grammatika idejétől kezdve tapogatódnak e tájon, s alig sikerült valami olyast ellesniük, melyből a nyelv ősi állapotairól némi általán tarthatót lehetne kivonni. Annyi igaz, és tárgyunkra nézve okvetlen megemlítendő, hogy a nyelv származatára nézve egy határvonalat kell fölvennünk, azt tudniillik, melynél az emberi szellem fejlődésének egy nevezetes mozzanata létesül, t. i. a nézlésből az észlelésre átmenés, az öntudatlanság legalább *ős-eredeti gyermetege*ség állapotából az alany és tárgy megkülönböztetése, vagy az öneszmélet és reflexió állapotába átlépés. Gyönyörű kép az, melyet e tárgyról az átalakulás eme nagyszerű koráról a *Genesis* II: 18 ad, nem ok nélkül szeretnek e mellett *Bunsen* és némely angol nyelvölcsészek andalogni; de erre én ki nem térhetek, valamint azon természettani mélységekre sem, melyekbe a legújabb physiologokkal lebecsátkozni bizonynyal erőmtől sem telnék. — Emmez átmenésben keresik az újabb nyelv-vizsgálók, mint *Steinthal* és némi különbséggel *Heyse* és *Renan* a nyelv, vagy határozottabban szólva az értelmi nyelv szülemelését. Mindenesetre ilyféle állapotban kell keresnünk az emberi nyelv értelmivé alakulását. Az előbbi beszéd a tisztán érzelmi nézlés öntudatlanságához s homályához képest zavartabb, a tárgyra nézve megkülönböztetlenebb, a hangokra nézve egyformább és *szabatlunabb* lehetett. A szók egymástól *elhatárolva*, kigömbölyödvé alig, a módosító hangzatok megalakulva éppen nem lehettek. Az ember, mint *Mauwy Alfréd* kifejezi, nem egyes szókban, hanem mondatokban beszélt. A szó-gyök és rag, a dolog- és alakszó közt semmi határ és különbség.

A nyelv ezen első állapotában már természetesen egytagúságot nem kereshetünk, mint tagolást, articulatiót a gyermeki gögicselésben. (Ettől szorosán megkülönböztessük a sírást, a beszélni nem tudó ember első életnyilatkozatát; mert az állati élet ezen funciója minden életkoron át továbbfejlődés nélkül megmarad, s ez által mutatja, hogy az emberi test és lélek dualizmusának első feléhez tartozik). Eme fokon a nyelv nem egytagú tökre visszavihető hangöszletekből állott; a hangzat folyamából a fő vagy alaphang, a növény egész testéből a mag vagy a szülő csira ki nem válhatott, (Renan E. L'origine du Langage). Csak egy utóbbi kornak sajátja lön az elkülönzés, és ezzel együtt az egyes tárgyak megnevezése, s ezen egyénítés különöztetés okozta, hogy a szókból a gyök kiválni, az alaki szórészek ragok külön mutatkozni, s lassanként leválni és megmerevedni kezdenek.

Amaz összetettségéből fejlik hát az egytagúság, melynek első stadiuma a gyök egytagúsága, második a szó egytagúsága. Amaz már a történet előtti korból lehozható, emez sokkal későbbben kezdődik s már a classicaei ó nyelvekben tapasztalható. Meyer Leo. Zeitschrift für vergleich. Sprachforschung. V. 366. s köv. l.

A gyök ezen egytagúsága különbözőkép mutatkozik a külön nyelvfajoknál. Bizonyos az árja, kétesebb és kérdésalatti a sémiei körében. Mert igaz hogy a sémi gyök kezdő, vagy közép és végső mássalhangzói olykor a minden nyelvben szereplő, majd elől majd utól sőt belül is, átmenetül vagy pótléklül megjelenő ajak- vagy torokszelletnek felelnek meg, mások lehetnek erősen oda tapadt alakszói maradványok, de eme kétséges értékű gyökbeli mássalhangzók oly tartósak és állandók minden hajlítási változásokban, hogy alaki értékeket kimutatni nem könnyű lesz. Ennélfogva ma legalább még nem mondhatunk mást, mint azt, hogy a sémi nyelvgyökök kéttagúak három mássalhangzóval, vagy hogy azok már ősi korban toldások által tökké lettek, s most e tök állnak előttünk gyök gyanánt, melyeket egy tagra visszavinni ép' oly nehéz, mint a magyar vagy árja gyököt egy mássalhangzóra (Benfey K. Sanskritgrammatik 34. l.).

Megkülönböztetém fentebb a gyök és a tö — racine és

radical — (a ragozásban előforduló logegyszerűbb alak) egytagúságát. Az előbbit kétségtelennek sőt ellenmondatlannak vélem; de úgy látszik, a legnagyobb nyelvészi tekintélyek az utóbbit is elfogadják mint az értelmi nyelv legelsőbb kori tulajdonát. Így Bopp Vergleich. Grammatik 108. §. Humboldt Verschiedenheit des menschl. Sprachbaues 376. l. Heyse, System. Tehát volt volna például az árja nyelvekre nézve valaha oly idő, melyben az ember egytagú szókból beszélt, midőn a gyökök éltek és egymással csupán külső, összetételi és nem összeolvadási, ragozási és nem hajlítási, kapcsolatban lévén mozogtak a beszédben, s csak lassanként állott volna elő az idő, melyben alakszók szülemlettek, s ezek feltapadása által hajlítás származott. Ezen általán divatozó vélemény ellen Renan a tapasztalati vizsgálódás alapján lép fel, állítván, hogy a tök egytagúak nem lehettek, a gyök önmagában élő nem volt, s a kezdeti összetettségből csak az utóbbi értelem-fejlődés által vált ki, s nyert életet, és ez a fejlődés egy hosszas folyamat, mely tart a legrégibb nyelv-időszaktól a legújabb korig, az egytagú gyöktől az egytagú töig az ősi hindutól az angol-germánig.

Renan érvei megérdemlik a főlemlítést. Ide tartozik

1) hogy az ember, mint a ma feleszmélő kisdéd, semmit sem nézlett vagy fogott fel külön, hanem némi összeköttetésben. Így tűnhetett fel előtte a dolgok bizonyos sora összesége. A dolog tulajdonaival, viszonyával kapcsolatban. Az egyszerűbb emberek felfogásai ma is mindig homályosabbak zavartabbak. De általán szólva az emberi észnél mindig előbb jő elő az ítélet mint a fogalom, a mondat mint a tárgy, az összetett mint az egyszerű. Renan Origine 151. l.

2) Ha a legrégibb nyelvek szavait fejtegetjük s visszafelé menve lefosztogatjuk róla mindazt a mi alaknak látszik, rátalálunk a gyökre; de ez a gyök nem önálló szó, sem ige, sem név, sem névmás, hanem oly semleges valami, miből minden lehet, mely teszi Pott szerint a beszédnek alap-anyagát. A gyök azonban igen gyakran oly hangzat, mely ki sem mondható, s a mellett jelentményére nézve alig érthető; mert a mit kimondunk, az már szó. Így e görög szónak *γίνομαι* gyöke sajátképen *γν-* szanszkrit *dzen-*. Ily hangzatokból áll-

hatott-e valaha beszéd? (Vesd össze Curtius Grundzüge der griechischen Etymologie 45. l.) A chinait szokták az ősi egytagúság példájául felhozni; de erről bizonyos, hogy szavai nem tiszta gyökök őseredeti állapotban, mely állapotból fejlődtek volna ki más nyelvek is; hanem egyes képekhez fogalmakhoz kötött hangzatok, melyeknek grammatikai értékek, változásuk, ha csak némi összetétel nem (lásd Humboldt fen idézett helyén), soha sem volt, melyeknek hangváltozását a benne rejő eszme állandósága teljesen lehetetlenné tette. Egyéb nyelvekre nézve az összetettség előbbisége tapasztalati bizonyosság. Innen a számos ige- és névhajlítási alakok, a mondatok ez általi összefüzettsége, a költői lyrai elég teljes mondatok, az írásban a szók összeolvadása, a szók összetétele stb. Ez azonban, hogy főképp az árja nyelvekre nézve áll, s a sémiekre nézve kifogást szenved, maga Renan elismeri (Histoire des langues sémitiques).

3) Sok jelei találatnak emez összetett nyelvállapotnak a legműveletlenebb népeknél *ma* is. A grönlandi összefogja a mondatot és mindenestül mint egy nevet ejtegeti vagy mint egy igét hajtogatja. A közben ragozó vagy tömködő dakotah nyelvről máskor volt szó. A legegyszerűbb népek nyelve olykor a legtöbb alakkal bír. A baszkok nyelvében tizenegy mód és tömérdek grammatikai alak van. Némely afrikai nép-nél többféle pluralis, másutt teljes kifejezés külön az atyagyilkos fiú, a fiú-gyilkos atya, a testvér-gyilkos elnevezésére. Lásd Renan, Origine. 151—159 l. és Trench Study of words 30. l. Valóban a zavarról a tisztára, az összetettről az egyszerűre átmenés igen természetesnek látszik mint az anyag úgy a szellem világában; bár ellenkezőleg azt is meg kell jegyeznünk, hogy minden nyelvnek egy és azonos fejlődési módot menetet nem szabad tulajdonítanunk; és így nem lehet vitatnunk, mintha a R. által emlegetett fejlődési folyam akár az árják összes nyelvtömegét, akár mást, például a magyart teljesen átfogná.

Mit tartunk hát a magyar szó-gyök egytagúságáról? A kérdés régen igen-nel döntött el, s méltó okon. A magyar szók összetétel vagy felhalmozott rag által sem lesznek oly zavartakká, hogy belőlök az itt úgy is önállóbb, változatla-

nabb gyököt tiszta világos egytagúságban föl ne ismernök. Ha némelykor még sem így állna a dolog, ha álzottan talál-nók a gyököt, oka lehet

a) a szó *idegensége*. Így *szomszéd*, *ösztövér* (Mátyás Fl. Finnező), *pásztor*, *szapora*, *kaliba* (gör. *καλίβη*), *oszlop*, *czölöp* (gör. *σάλοψ*), *billikom*, *parancs* (a régibb nyelvben gyéribben, helyette gyakran meghagyás, szabás), *ábrázat*, *nyavalya* (ne-volya. Bibl.), *kupecz* (caupo, kopczi, kopczihér) stb.

b) *Nehéz értelmezésül ősi összetétel*. Így : *esmér* (Imre János szerint : *ész-mér*, tán *össz-mér*), *erkölcs* (a debreczeni codexben *elkülcs*, tán *er-ö* és *kel-* gyökökből), *eszköz* (tán *esz-* és *köz* vagy *össz-* és *köz* = *közeg*), *emlékezet*, *emlék*, s az igen is rövidített *emle* (az *emel* vagy *elme* gyöktől-e?), *gyülmölcs* egykor vékonyabban *gyimilcs* (vajjon *güm-ö-től-e*, mely *gom*, *gomb*, *gomoly*, *göm*, *göny*, *köny* s általán a gömbölyű fogalmának felel meg, honnan a kenyér is ellentétben a kovásztalan keyérel a lepénynyel?), *koporsó* (egykor a héber kéber-rel összevetve), *irigy*, mely inkább származék az *ir-t* palócz *ort* gyöktől, mint *mirigy*, *méreg* a *mir-*, *mar-*, *mord*, *mer-* gyöktől, továbbá *ipar*, *ember*, *észak* egykor *észfek* = aquilo és auster.

Szépen kitetszik némelyek összetettsége. Így : *imád* egykor *vimád* = *im-áld* (Hunfalvy P.), *inger* (in-tő ebben is : *in*, *inal*, *indít*, *inog* és *ger-gerjed*, *geréb*, *gerend*), *enged*, *engesztel*, (*in* gyök a képzésben e-vé változván, lásd alább), *el-egy*, világosabban ebben : *elegyül* = *el-együl* = dis-unitur, valamint *vegyül*, megtartva az ajak-szelletet = *együl*. Így a *csin*-nal (alak, eredetileg *csinál* = alakít, mely szó ezen érteménybeli elavulása vagy divatból kimenése okozta a *forma* használatba jöttét) öszetett *gerebcsin*, *kököröcsin* stb.

4) Némely *gyéribb* képző, például : *gerend*, *kaland*, *kalandor* (gyök : *kal* = hajt, ezekben is : *kajtat*, *kajtor*), *bódor* (ball), *határ*, *telep* (rokon : *telek*, *talap*), *eszme* (ész) *elme* (él = *vivit*?)

II. Második pont a mi a gyökre nézve megfontolást érdemel, azon egykor fenforgott kérdés : vajjon a tőnek igei vagy névi minősége-e korábbi? mely kérdés más szóval ide megy ki : a cselekvési vagy a tárgyi mozzanat tünt-e föl elő-

ször a gyökben, s melyik fejeztetett ki őseredetileg a gyök által? A kérdés, melyet még *Becker* Organismusában bőven tárgyal, elég gyümölcstelen, s az újabbaktól mellőztetik. Általában felelik rá: az első gyökök nem voltak sem név, sem ige, hanem valami közép, mely mindenik nem jellemét erejét magában foglalta. És mégis bizonyos az árja nyelvekre nézve, hogy a) az igék a gyöktől közvetlenebbül, péld. a szanszkritban néha csupa *a* másutt *ja, na ná, nu* által képződtek, melyeknek a görögben ζ és *vv*, a latinban az *a, e, i* sokban megfelelnek; b) hogy a főnevek általán úgy tekintethetnek s tekintetnek is mint igék származottjai, s a gyökek ennél fogva nem csak a régi hindu grammatikusok, hanem Bopp által is igei gyököknek neveztetnek. A nevek származásmódjai a részesülői vagy igenévi végzetek kisebb-nagyobb elvékonyulása által sorban elszámlálva feltalálhatók Bopp összehasonlító Accentuatiójában és Benfey rövid Szanszrit-Grammatikájában. Az igék mindenesetre inkább előtűntetik a gyököt, adván ahhoz egyedül a leválható személyi módi és igenemi ragasztékokat, mint a nevek melyeknek képzői számosabbak s feltapadóbbak.

A magyar gyök mivoltára nézve e tekintetben következőket tudom megjegyezni:

1) A magyar gyök kettős alkata, mint már sokszor kimutatták, nagyon feltűnő annak kétféle, igei és névi, cselekvési és dologi jelentékéből. Így *zár-zár, vágy-vágy, vér-vér (?) tár-tár, tér-tér*.

Ide nem számíthatók az egyhangzatú, de külön jelentményü alakok, péld. *szán-szán, tár-tár, vár-vár* (általán: bezárt hely, mint helynevekből kitetszik), *lép-lép*.

Legtöbb egyhangzatú gyök, egyszersmind tö, az utóbbi fajhoz tartozik; az előbiek száma igen kevésre terjed. Ha pedig az igei és névi jelentményü gyököket összevetjük, a kétfélét igen egyenlő számmal találjuk, talán az igéket valamivel többnek.

2) A magyarra nézve áll az, hogy képző nélkül a tiszta gyök is lehet névtő, nem mint a régibb árja nyelvekben, hol az *s* állandó alanyesotrag, s távolléte csak kivételes vagy később kori. — De az is áll, hogy nyelvünk is legtöbb névi tőt igei gyöktől képzett, részesülői közvetítés által. Igenévi kép-

zök az a, e és i is gyengülve az ó, ö, ú, ü-ből — legalább igen sok esetben. Mert oly neveknek is lelünk ily képzőit, melyeknek igei származása világos, mint: *zsenge, penge, lenge, csába, ragya, megye, dicső, emő*, — ellenben olyak mellett is lelünk ily igenévi képzőket melyeknek csak névi értékét ismerjük, mint: *kába, gubó, dobó, idő, ocsú*. — Úgy látszik hát, hogy a magyar nyelv úgy bánik gyökeivel, mint egyszer igei máskor névi értékűekkel. A részesülői vagy névképző ragozat egyiránt utána teszi mindeniknek, az igének és a névnek s némelykor a megalakult névnek is. Mert úgy látszik, hogy az *ú, ü* egykor itt-ott *ó, ö* melléknévi tulajdonságjelentő képző az *ó, ö*-nek gyengült alakja, s ez áll mulólag szerepelve a képzett főnevek mellett is. Így némely effélékben: *hegedő*, (ma hegedü) nem tudjuk hogy a *tő* igei-e vagy főnévi?

Megjegyzést érdemel e helyen, hogy a magyar gyök egykor általán rövidebb, s rövidségében önállóbb ételteljesebb volt. Feltűnik ez az egészen ragatlanokban, mint: *sza-száj, fe-fő, üld-üldöz, üldet-üldözet, asz* (ebben *meggyaszó*)-*aszal*, — továbbá az egyszerűbb ragozásban: *ápol-ápolgat, irgat-irgalmaz, kegyid-kegyelmez, bocsát-megbocsát, vimád, imádkozik* stb. Ezt méltán nevezhetnők, úgy vélem, a mi gyökeink egykori erősségének, ha szinte nem indgermán értelményben is.

Ezt az erősséget életnek tulajdonítván, azt mondhatjuk, hogy nyelvünknek gyökei valaha nagyobb számban bírtak saját étellel mint most. Szabad-e az egykor élteknek de most csak szülöttjeikben élőknek újra életet adni? — s felélesztve nem csak a tudomány és a conventio varázsa által fenjáró halottak lesznek-e? kérdésben forog vala a nyelvújítási mozgalmak közt. Sok föllesztetett, s a nemzeti nyelvérzet által életet nyerve, valóban él; de szabad-e még tovább menni, és megeleveníteni, például ilyeket: *lát* (lát után)? . . .

III. De a gyök az árja nyelvek mesterei szerint nem csak névi vagy inkább *igei* hanem *névmási* is lehet. Tehát *igei* és *névmási* gyökök. A kettő alá sorozzák, nem tudom eljög^ozabatosan-e, az indulatszó-féléket. Mindkétféle gyök erede-

tére nézve háromféleképpen osztható, úgymint: 1. *Hangutánzó*, 2. *Vágyzó* (lautgeberde) és 3. *egészen elvontak*.

A hangutánzó a magyarban, úgy látszik, nem csak számosak, hanem erőteljesek is, tán inkább mint más új nyelvekben. Úgy látszik, ez a nyelv a hang uralmát, a mi nyelvérzetünk a természet hatásának élénk felfogását erősebben megtartotta, s azt kifejezni jeles beszédi szereinkkel képebbek vagyunk, mint amaz értelmi fensőbb fejlődés által gyengültebb nézléssel s gyarlóbb beszélési eszközökkel bíró népek.

Ezen oly sokszor fejtegetett tárgyról keveset akarok szólani; de méltó tán megjegyeznem, hogy a nép nyelve általán véve gazdagabb ilyen szavakkal. Ez közvetlenül a természet körében élve, túlnyomólag nézlési tehetséggel s erős érzelemmel bírva, minden külső mocczanást felvesz és vissza bír adni. A felsőbb vagy műveltebb nyelvben kevésbé fordulnak elő, s erre nézve kevésbé is fontosak. — Ezért a régebbi népek hangszói is erősbek, hangteljesebbek, mondhatnám hívebbek. Homérosznál sokkal több a hangzó mint Szophoklesnél, annyival inkább mint Shakespearenál, — a görög nyelvben több és erősb mint az olaszban, vagy francziában.

Még csak egy körülményre legyen szabad röviden kiérnem. Némelyek igenis nagy fontosságot tulajdonítottak eme hangutánzó szóknak. Ezek vagy legalább ama másodrendű vágyhangszók fejtegetése által akarhatják s akarták a nyelv-kincset szemle alá venni, rendezni. Fájdalom! az utóbbi igen kevésbé biztos tér, az előbbi biztosb, de a kutatás ott is csekély eredményű. Az onomatopéák csak a nyelv legalsóbb, *érzékelhető anyagára* terjednek ki, s benne mindenütt nagy az egyformaság. *Buschman* 150 nyelvből írta össze az atya és anya nevezetét, melyekben mindenütt az ajakbetűk *p*, *m* és a *t* szerepelnek. A görög és magyar közt oly összeűtő hangzatok fordulnak elő, hogy csodálhatjuk. De a mi itt közös, olyformán közös, mint bennünk a gondolat, a logica; külről a beszédszervek, hangok, a sírás és nevetés. Épen az a mi ezen természeti hangokon túl van, a mi a nyelvben fensőbb *értelmisedés* korában, fensőbb tehetségek tényezése által

szülemlett : az forog kérdésben , azokat fejtegetni a nyelvészet dolga. Amaz inkább a physiologiáé.

Hogy egykor amazok iránt oly nagy volt a figyeleni, nézetem szerint két fő rosszat szült. Általán divatba hozta azon állítást, mit *Engel* is említ : az emberi nyelv mindenütt ugyanaz, — csak egy nyelv van, és dialectusok. Ezen fölvetelhez természetesen *a priori* lehetett aztán a hangtörvényeket alkalmazni, mint valaha az aristotelesi categoriákhoz a lényeket, — vagy mint *Becker* a logikai viszonyokhoz a nyelv-tüneményeket. Az újabb nyelvészet a szók bonczolása által a hangtüneményekről megy fel a gyökök összeállítására, a hajlítási, vagy ha úgy tetszik, a ragozási rendszer kicsinálására, s ezekből a rokonságok megítélésére. Ki ezen fárasztó utat több nyelvre vagy egész nyelvcsaládra nézve megtenni nem akarja : a mester szavára esküdván, semmit sem fog ki-ezsközölni. — Másik rossz volt, hogy ekkép az első szükséges dolog, a nyelv elvontabb része mellőztetett.

Visszatérek tárgyamhoz. A gyök — mondám — vagy dolognévi vagy névmási (*Partikelwurzel*. *Heyse*). A névmás-gyökök teszik főkép a nyelv alaki részét. Megfelelnek a viszonyoknak, melyek a dolog közt léteznek tárgyilag, vagy felvehetők az alany szempontjából. Önállók vagy tapadók. Az árja nyelvekben valamint a mienkben is ezek képezik a más nemű gyökök szóvá alakulását. Vajjon úgy-e, hogy őseredetileg velek születtek, vagy kezdetben önállók levén hozzájuk tapadtak? Az előbbit fentebb a természetszerű lehozás látszék igazolni, emezt a még ma is egészen vagy részben önállók bizonyítanak. Mindkettő is állhat a kétféle esetre s a nyelvtörténet különböző időszakaira nézve. De a kérdést el nem dönthetjük. Maga a nagyon előhaladt indgermán nyelvészet is még sokra nézve habozik. Nálunk is csak később kor adhatja ennek megfejtését szélesb nyelvismeret által.

A névmási gyökök bizonyos tér és időbeli viszonyok sejtéséből s ezeknek hangmozzanatok általi kifejezésének vágyából veszik a nyelvészek szerint származásukat. Annyi igaz, hogy a három nagy nyelvcsaládban csodásan meggyeznek, s alaphangjaikat leginkább a *k*, *h*, *v*, *t*, *m* teszik. Így a magyarban :

k — *ki*, *kutat*, *kajt*, — és hozzá nagyon közelítő

h — *hol*, *honnán*, *ha?* *ha-óta?* (népnél), *hogy*

v — *va-jon*, *van*, *való*, *valaki*, *vagy*

t — *túl*, *tól*, *tahát*, *tege*, — messzebb térre vonatkozik, s rokon eme tökkel is: *tol*, *tala*; *taszít*, *tág*, *táj*, *táv*, *tév*, *tóld*. —

m — *mi*, *ma*, *maga*, *mast*, *már*, *miért*, *mert*,

n — *né*, *némely*, *néha*.

Különösen megjegyzést érdemel, hogy a közelebbi és távolabbi térhelyzet mily élénk érzettel szabatos hangkülönbözéssel jelettetik meg ezekben:

ez — *az*, *emez* — *amaz*, *ily* — *oly*, *itt* — *ott*, *ide* — *oda*, *így* — *úgy*, *közel* — *távol*. E megjegyzésünknek, reménylem, alább is hasznát vesszük.

Eme névmási gyököknek némely részét feltaláljuk a személyes névmásokban is: *én*, *engem*, *enyim*, — *em*; *mi*, *miénk*, *minket*; *te*, *ti*, *tik*, — *tek*; *ő* egykor *vő* stb.

Ha minden particula és rag, mely nem utóbbi korban dolognévből eredt, a névmási gyökök seregéhez volna sorozható: úgy még sok mással lehetne foglalkoznunk; mint a *be*, *re*, *el*, *ig* s több hangzatokkal. De ezeket mellőzvé, fő tárgyamra térek, t. i. a gyök külső és benső változásaira.

IV. A gyök *külső* változásai közül leggyakoribb az árjaféle nyelvekben a *kettőztetés*. Természetes kijelentése ez a cselekvés ismétlésének, továbbá erősödésének, s befejezettségének. Őseredeti változás, mely a kisedek beszédében úgy szólván egyetlenegy szóképzési mód. A régibb árja nyelvek feltűnő sajátja. A szanszkritban alkot causativum desiderativum igeit és múlt igeidő alakját. A görögben gyéreb, de a causativumnál és a múlt idő képeztetésében mindig megjelen. Olykor azon nagyobb erőnek felel meg, melyet a korábbi német nyelv a *thu*, az angol maig is a *do* segédigével fejez ki. A góthban gyakori, a latinban csak néhány tönél mutatkozik, kettőztetett múltban csak 20 és néhány igenél.

A magyarban ilyenmő gyökváltozásnak alig van helye, hanemha

1. hangutánzókbán, például állatnevekben: *kakuk*, *bi-bicz*, *hahota*, *hehent*, *kukora*, *szesz*, *susz*, *zúz*, stb.

2. az igekötők vagy igetők rhetori ismétlésében : *el-elmegy, rá-rászed, jár-jár, megy-mendegél*;

3. alig gyanítható némely tökben : *tetem, tatar, lélek, tető, kénkén* (kényként. Bibl.), *babona*.

A kettőztetés magyarban csak a nyelvképződés első vagy alsó fokán a hangzat uralkodása körében mutatkozik. Grammatikai jelentménye nem csak a hajlítás de a szóképzés felsőbb tájain is alig ismerzik fel.

Gyakoribb egy másik külső vagy külműves változás, jelesen a gyöktag *megfordítása* (metathesis). Ismeretes az árjárnál, mint : *θάρασος, βεβλήκη, θρα-és βάλ-*gyököktől. A magyarban így : *gob-bog, kalán-kanál, rí-sír*.

Ismét a hangzat uralma alatt létesülő változás. Az eredeti gyököt a kettős alakból alig ismerhetni fel, ha csak a rokon nyelvek összevetése által nem.

Továbbá a magánhangzón kezdődő szó előtoldást nyer. Még pedig *ajakszellel* : *imád-vimád, ás-vás, együtt-vegyűl*; — majd *b*-vel, mi amazzal testvér, mint sok hangszóban : *ámúl-bámúl, illeg-billeg*; — néha *f*-el : *ireg-fireg, inczi-fin-czi*, stb. Ezt inkább a lehozás kedvéért leheté tán megemlítenem.

A nyelvtörténet mutatja, hogy ez a toldás természetesen épül. A magánhangzó kezdetbeli kimondásakor a szájnnyílás némi hangot ad, s az a szó elején eleinte kifejeztetik. De a nyelvfejlődés által idő teltével ezen ajakszellel lekopik némi kivétellel. Így a hellén digamma gyenge hehezetté lett, melynek azonban a latinban itt-ott *v*, a németben a félhangzó *w* felelt meg. A kezdetbeli beszédhangokon idővel az értelem uralkodni kezd, s a szükségest és szükségtelent hallgatva megkülönböztetni, rendezkedni, s a mi fölösleg és főkép gyermek-kori vagy pusztán hang-értékű, elvetni. Egyébiránt általános szabályt itt sem adhatni. Némely gyöknel lekopott, másnál megmaradt az, a min nem csodálkozhatni. A nyelvek sőt egy nyelv alakulásában is sokszor ellentétes erők s irányok tűnnek fel; mint egymás ellenében de különböző lég-rétegben úszó felhők, melyeket mi oly távolról szemlélünk. Áll ez a magyarra nézve is. A pótlék itt elenyész, ott megmarad; a gyök- vagy ragasztéki szótag ezekben gyüngül,

amazokban erősödik ; a ragok itt lekopnak, amott halmozódnak. Innen látható, mily sokszerűek a nyelvet származtató lélek ösztönei és nyilatkozatai.

V. Nevezetesbek a *gyök belső változásai*.

1. A *mássalhangzók változásai*. Csak gyaníthatunk némelyeket ; másokra vannak számos adataink. Bizonyos, hogy a *k* és *t* meglágyúlnak. Így ezekben : *komor-szomor*, *korom-czirom*, *koncz-csont*, *kába-csába*, *károg-csárogo*, *kampós-csámpás* (*γαυρίζος*), *tügy-szügy*, *töm-csömöszöl*, *túr-gyűr*.

Az egyfajta váltakoznak : *mevet-nevet*, *dal-dana*, *hajtkajt*, *húny-szúny*, *hún-kún*, *galád-gyaláz*, *imt-int*, *himt*, *hint*, *gyárt-járt* (népnél), *kör-görbe* stb.

Melyik ezen alakok közül ősi, melyik az alakult vagy későbbi, csak kevesekben világos : néhol a mi nyelvemlékeinkből ki sem mutatható. A rokonok összevetése itt is sokat tehet, s általa tán nyomra akadunk, s feltaláljuk mikép változtak idő-folytán mássalhangzóink. Nekem most a német nyelvészet által kiderített hangmagasodás (Lautverschiebung) jut eszembe, — s arra az, hogy a mi *k*-nknek a finnben rendszeren *h*, az *f*-nek *p* felel meg.

Nevezetes még itt egy más hangváltozási tény. Tudniillik bizonyos, hogy az ősi árja nyelvekben a torokhangokból gyengültek az úgy nevezett iny-hangok (*cs*, *dzs*). Az ősi árja nyelvben *panka* volt és *vak*, melyek a latinban *quinque*- és *voco*-ban megtartották az ősi hangot, holott a szanszkritban *pancsa* és *vacs*, a görögben *πέμπτε* és *ὀπ*-állott elő. Így fejlett ki a latinban a *c* kétféle hangértéke is, t. i. az eredeti *k* és a későbbi, de már a nyugotrómai birodalom elenyésztekor azonnal előforduló : *cz*. (Diez Grammatik der roman. Sprachen, I. 232 l. és Corssen Vocalismus, 20. s köv. lap.)

Ez a körülmény egyfelől a beszédhangok sokasodását mutatja, másfelől a keményebbek ellágyulásának felismerésére vezet. S ennek ismét természetes okát vélhetünk. Az embernek az idő folytában testikép is fejlődnie kell, — fejlődni hát a beszédszerveknek is az éghajlat, a környületek és a gyakorlat által. A fejlődés részben ügyesedést, részben gyengülést tesz fel. Gyengülnek hát finomodván a beszédszervek is, és ekkép változnak a kimondott hangok is erejükben,

értékekben. Az egykori torokhangnak, mely a magyar nyelvemlékekben feljegyezve találtatik, — ha ugyan a *ch* ezekben: *chomu* és *torchuk* stb. nem csupa leírási sajátság, mely szerint a *h*, mint a szók végén is, egyedül a *c* keménységének fentartására állana, — most már nehéz volna kimondatnia a jelen nemzedék beszédszervei által; mint a római nem volt képes a régi görög aspiratáit és diphthongusait, a görög az ősi árjának sokféle *nasáljait* és aspiratáit kimondani.

Ide tartozik a *teljesbedés* vagy erősödés is. Ez utóbbi szót nem örömet használom, mert ennek az árja nyelvkörben egészen különös értelme van, s annak itteni előttünk tartása vagy a magyar nyelvtan körébe átvételése zavart okozhatna. Teljesbedik a gyökszótag :

orrhanggal leginkább tájbeszédileg. Például : *munkamuka* (Somogy), *inkább-ikább* (Biharb.) régen *ionkább*, *ponk* (régen) *pók*, *galamb-golub*, *megyek-mék* (népnél), *harmicz-harmincz*, *hün-híve*, *kételen* (népnél) = *kéjtelen* = *kénytelen*, *ördög-ördög*. — Mikép erősödik ilyennel a véghangzat, felvett tárgyakra nem tartozik :

v ajakszellel : *zár-závár*, *csűr-csavar*, *kis-kevés*, *alás* (Bibl.) *alvás*; a véghangzatot : *mérő-mérv*, *sérő-sérv-sérvés*, *nyelő-nyelv* stb. itt sem említem. De úgy hiszem, nem igen csalódom, ha állítom, hogy eme teljesbedés a gyökszótagban egyedül hosszabbítási törekvésnek felel meg, a ragozáskor pedig csupán az átmenetelt eszközli, vagy könnyebbíti.

Teljesbedik a gyök néha *j* félhangzóval is; mely nem csak a *g*, *n*, *t* hangokat lágyítja meg, hanem a magánhangzókkal is sokképen párosodik, s így a kettős hangok szép és könnyű nemeit képezi. Így *kó-kódorog-kujtorog*, *bú(vik) bujt-bojt*, *Búd* (búvó hely) *bojd*, *bojt* (helynév rétek közt, ily nevű családdal : *Búdi*), *bőjt-bílt* (népnél), *sutu-sajtó*, *kusza-kajsza*, *kutat-kajtat*, *kies-kéjes*, *fi-faj*, *ih-juh*, *ig-jog*, *igtat-jogat*, *irgat-jorgat*.

Kiváltképen gyakori ez a képzőkben, ragokban, hol már egyenest régibb korra mutat, mint : *alajt-alít*, *szakajt-szakít* stb. De előfordúl a gyöktagban is mint lágyulást eszközölő *i*, péld. *tik-tyuk*, *lik-lék-lyuk*.

Végre teljesbedést eszközöl az *l*, mely a palócz nyelv-

ben oly könnyen hangzóvá lesz, más nyelvjárásainkban is könnyen kimarad. Így *bóldog-bódog* egykor *boudog, által-átal, fólt-fót, tóld-tód, kóldus* (kóldos, ettől *kal = kó*) *kóduš, kódog*. Így néhol tisztán megnyújtás végett áll, mint a *h* egykor nálunk is másutt is. Például: *ó-óv-oltalom, ékesöltetik, óld* egykor *oud*, továbbá *sokasoltassék, szabadoltassék, táltos, tanálcs*.

2. A magánhangzók változásaira nézve :

Legelsőben tűnik fel a hanglépten egymáshoz közel állók változása s egymással váltakozása. Így az *a-o, o-u, e-ő, é-í, è-i, ö-ü, ő-ű*. Ezen tényt példákban nézlelnünk felesleges. Úgy is egyedül a gyökhangok változásairól, s azok közül is csak némelyekről akarok szólni. Köztudomású dolog a magyar nyelv azon sajátsága, miszerint, mint Voltaire gúnyosan mondta, benne a magánhangzók keveset érnek. De nem oly nagy fokon fordul ez itt elő mint a héberben, hol a magánhangzóknak egy időben jeleik sem voltak, hol azokra olvasás közben oly kevés szükség van, mihelyt egy mondat tartalmának sejtítése a gondolat némi fonálát kezünkbe adja. A magyarban sem a névi és igei alakok nem oly kevésfélék, a mondatok sem okvetlenül oly egyszerűk, és nehezen kapcsolhatók. De mégis feltűnő nálunk is a magánhangzók változékonysága. Ez a változékonyság úgy vélem kétféleképp vétethetik fel: először mint tájbeszédi és másodsor mint történetileg fejlődött.

Tájbeszédi az *ó* nyelvben: *bün-bín, környékez-kernyékez, erdeg-ördög, tiker-tükör*, stb. az újabb nyelvben: *kereszt-köröszt, édes-iédes-ídes, bátya-boátya, követ-küvet* (Szeged.), *lök-luk, övé, uvé*.

Ennek mivoltára s eredetére nézve szabad legyen valamit megjegyezmem. — A nyelvek fejlődése folyamában a hangok szaporodnak, ezt fentebb is megjegyeztem, de ide is illik. De a hangok ezen szaporodása elágazása, különböző stadiumokon és mozzanatokon megy át. Az árja nyelvekben a hangzók kevesek, egyszerűk; alig több mint a három alap hangzó: *a, i, u*. A szanszkritban más hangzó-kettőzet nem fordul elő, mint az *ai = e*, és *au = o*. A görögben már a kettős hangzat szaporodik, egyszersmind az *ü* jő az előbbie-

hez. A latin ellene a diphthongusnak, mint a töle legegyenesben származó olasz is; míg a kelta és germán vegyületek megtartják mind a kettős hangzókat, mind a megtört *ö*, *ü* hangokat. Másféle a magyar nyelv fejlődésének története. Itt a kettős hangzat áll elől, a mennyire ugyan nyelvünk történetét felvihetjük, mely a mongolban és finnben, mint látom, jó mértékben található. A magyarban ezek léteztek nyelvemlékeinkből bizonyos, irodalomtörténészeink által tisztába hozatott (*hioni-hini*, *heit-hitvány*) sőt a mai élet által is igazolt tény. A palóczok kettős hangzói kiváltképp mutatják, hogy az ősi beszédben ezek léteztek. Hová lettek hát? Vagy a lélekben alanyilag meglevő fejlődési hajlamok s törvények, vagy a szomszéd nyelvek befolyására elenyésztek, néhol teljesen, másutt nagyrészt. A palócz beszéd befolyása okozza-e vagy ősi magyar maradvány, hogy Szathmárban még az *ie* és egy-két ilyféle hangzat szokásban van; mely *ie*, hihetően több gyökben ősi alak, *é*-vé lett a Duna mellékén, *i*-vé túl a Tiszán. Itt tán a rumén nyelv hatott, mely az *é*-t gyérebbe hallatja, amott a német melyben az *é* gyakoribb. De miként lett az *ö* *e*-vé, ha ugyan e körülményt időbeli változásnak kell tekintenünk, s nem egymás-mellettiségben felfognunk, arra felelni nem tudok; hanemha azon hangzat-gyengülést adom az utóbbinak okául, melyet föntebb is említék.

A hangzók meggyöngülése sok helyt kimutatható, kivált pedig a képzőkben. Így *kallantó-kallantýú*, *förgető-förgettyü*, *szülő-szüle*, *fúró-fúrú*, *gönyő-gönye* (népnél); hol azonban már féllábbal kívül is vagyok a téren, melyet magának a gyökök körében kiszabtam. Csak annyit még hozzá, hogy e tünetmények a hangsúly némi jelenségei, sok ellenkező jelenség mellett, s azt mutatják, hogy a mi nyelvünkben is a szókból némi súlypont akar kiválni itt-ott, mely azonban a mérték ereje vagy ha úgy mondhatom, az erősen articuláló nemzeti hajlam mellett soha talán oda nem juthat, hogy belőle hangsúly, a szó indogermán azaz valódi értelmében, alakúlhason.

De az *e* *i*-vé változását a nyelvtörténetben fogva fel, az már nem váltakozás többé, hanem szabályt alkotó változás. Így igen sok más mellett ezekben: *heon-hián*, *es-is* (a széko-

lyeknél ma is), *mend-mind, hertelen-hirtelen, gencs-kincs*, (amaz ma is helynév), *keált-kiált, kíván-kíván, Estván-István, Emre-Imre, verraszt-vírvaszt*.

Látjuk, hogy legtöbb helyt az éles *e* válik *i*-vé; de egyszersmind azt is, hogy eme változásban és ama váltakozásban semmi szó-származási mozzanat vagy grammatikai érték nincs, nem úgy mint egy más hangváltozásban melyről alább fogok szólni.

Gyakori és figyelmet érdemlő tünemény a gyök-szótag rövidülése és hosszabbodása, vagy a rövid és hosszú hangzó megjelenése ugyanazon gyök-szótagban. Melyik előbbi vagy eredeti, csak utóbb határozhatjuk meg. De bizonyos, hogy legtöbbször minden jelenték nélkül fordulnak elő. Így: *nyer-nyér, tesz-tész, ver-vér, szel-szél, hagy-hágy, esik-és* (népnél).

Majd származásokban rövidül a hosszú szótag: *vér-verés, vér-veres, pír-piros, tél-telet, kód-kodúl* (népnél), *ér* (az *ir* gyökhöz való, mindig folyót jelent) — *ereszt, aluszik-hál, lik-lék, lap-láp, szél-szelet, ré-reves, ró-rovat, mál, mív-mível, kö-köves, sár-sarat*. E két nyelvtüneményből szembetűnik, hogy a gyöktag mértéke kétes és ingadozó, melyen a vidékies kimondás szeszélye is uralkodik, továbbá, hogy a szó teste növésevel a gyökhangzó mennyisége rövidül — igen gyakran. Amaz előbbi de mindkét sajátságot hiában keresnök az árja nyelvekben, hol az eredetileg rövid vagy hosszú gyöktagok eme tulajdonukat egész következetességgel minden változáson át megtartják. A mi gyökeink mértékére nézve előforduló emez ingatagság mindenesetre némi fejletlenséget mutat, mely utóbb kikopik, s melynek tán ki is kell kopnia, az irodalomban egyesült, a grammatika által vezetett nyelvszellem befolyására.

De a magyar gyök egy másik nevezetes tulajdonára megyek át, csekély értekezésem egyik fő tárgyára. Ez a szógyök hangrendi sajátsága vagyis inkább az abból folyónak látszó *hangrendi párhúzat*. Az előbbi gyök- és ragasztékhangzatok egyező menetelében és így a ragasztéki szótagoknak a gyökhöz képesti kettős hangzatában, al- és felhangúságában áll, az utóbbi azon tulajdon mely szerint egy- azon

gyök a két hangsor szerint él és ereszt vagy szül magzatokat. Tovább magyarázkodnom felesleg. Mindkettő nagyon ismeretes; az előbbi már rég, az utóbbi főképp *Ballagi* és *Lugossy* urak által. *Lugossy* úr „Hangrendi Párhuzama“ bár sok tételre nézve nem állhat meg, egyike a legbecsesb dolgozatoknak, melyek egy-két évtized óta a magyar etymológiára nézve fölmerültek. Szabad legyen az általok nagy erélylyel és szorgalommal megkezdett tárgyhöz valamit tenni kísérlesem. Bizonyynal nem előzöm meg vele a tisztelt férfiút, kinek kutatásait ez irányban óhajtva várjuk, hogy miután a nyelvtényt megállapította, most már a nyelvtörvényeket is lehozza. Legfőlebb tán egy-két gondolatot ébreszthetek.

Előbb már rég fölfejtett dolgokat kell röviden ismételtnem.

A mondott kéthangúság, mely számos gyökre kiterjed, és a hangrenddel kapcsolatban van, azon korból ered, melyben a nyelven a hangutánzási ösztön uralkodik. A fris erővel néző elme s érzés képes minden hatást felfogni, a hajlékony beszédszervek mindent kisebb-nagyobb mértékben utánözva kifejezni. A kültermészeti tárgyak szemlélése s érzése ekkép kétféle elnevezések sorát szüli, melyek utóbb elvont dolognevekre is gyakran alkalmaztatnak. Így lesz: *forog, fürge, fürgeteg, fireg, ir-amodik, ered, oson*, stb. Legegyszerűbb és legelemibb a hanglépcső legalsó és legfelső fokán állók ellentétes előtünése, mint *lim-lom, im-ám, tib-láb* stb. Még németben is: *kling-klang, wirr-warr, lürum-larum, schnick-schnack*, angolb. *tip-top, gible-gable* stb. Az első nyelvalakulási zavaros időszak hangoztatásából a külső természet és a belül rendező ész összehatásából megalakult aztán a fel és alhangok sorozata. Megalakult lassaként és elvégre sem teljesen; de azon fő tény világos kitüntetésével, hogy a gyökszótagok a hangutánzás befolyása alatt kettős hangrendhez csatlakoznak.

Ez a kettősség lehet a magyarban ősi tulajdon, de mindenesetre az idő folytában fejlett ki jobban-jobban. Nemcsak a mai palócok *villável* s ilyes kifejezései, hanem a nyelvemlékeinkben előforduló: *másodszer, sokszer* (Bibl), *orcel* (Debr. Cod.), *halálnék* (Hal. Besz.), *tisztaség*, és a mai nyelv-

ben is meglevő kettős ragozás : *sirba-sirbe* (Hal. Ének), *nyirrom-nyirem*, továbbá a *ként* és *kép*, *kor* ragok önállósága, hasonlatlansága azt mutatja, hogy a gyöknek már megalakult, a köz-érzés által megragadott alkatán és érteményén nem könnyen sőt épen nem is bir diadalmaskodni ama hangrendi erő, melynek eredete a nyelv gyermekkorába esik, uralkodása is ott legnagyobb.

Azonban, ha nem csalódom, ilyenfélét találunk idegen nyelvekben is. Nem vizsgálom, vajjon nem hasonlít-e a héber nyelv azon sajátosága, miszerint az *a*-val hangzó igei gyöktől vagy tőtől *e* hangokból álló nevek származnak igen gyakran, s az ily nevek teszik a nevek legfőbb legszabályosb osztályát. De érdekes ezen tüneménynek előfordulása bizonyos árja nyelvköri dolgokban. Tudjuk hogy az ősi árja *a* a görögben *α-η-ω*-vá lett. Innen az ősi árja tők a görögben eme hangzók-kal fordulnak elő. Így *daszat-δέξα*, szaptan-ἔπτα, *ak'*, *ank'* (acs, ancs)-ἀγκών, ὄγκος, *acsan-άκ*, ὠκύς, *vacs-voco*, *szvászurasz-εκνρός-socer* (Curtius Grundzüge der griech. Etymologie). Itt hát a kéthangúság előfordul mint két különböző testvér-nyelvnek oly tulajdona, melylyel nem egyik külön, hanem a kettő bir együtt. Ez nem igen hasonlít a miénkhez. De találni nyomát annak is.

Némely hangöszletek, melyek a természethez eredetökre, érteményökre nézve közel járnak, feltűntetik a görögben ugyanazt a hajlamot, hogy fel- és alhangzóval járnak egyazon alkat és értemény mellett. Így a) grammatikai vagy szóképzési mozzanat nélkül : ἀρι-ερι, βάραθρον-βίριεθρον, ὀπι-έπ-, ὄρ-έρ, ἄρσεν-έρσεν, κάρα-κηρ, πράκτωρ-πρήκτιρ, θώραξ-θώρηξ, ἦρορη, ἡγαθεος, ἡμαθοις, ἡμεμοις, ἀνηρ, ἀγαθος, ἀμαθος, ἄνεμος tőktől, ἰητρος stb. b) némi grammatikai értékkel : παπίω, πολεμιζω-πελεμιζω, δρακων-δερκω, κείω-καιατα s több igen sok; melyek közé nem számítjuk a hajlítás körben előforduló hangváltozásokat.

Azonban a görög nyelven innen alig is kereskedhetnénk. Az utóbbiakban aligha van a hangzatnak azon odasimulása a természeti tárgyakhoz, kisebb az érzés ereje, fejlettebb az elme munkálkodása. De annyit bizony állíthatunk, hogy ama kettős hangzat feltaláltatik az árja nyelvek körében

is, bár nem oly mértékben mint nálunk; fel a testvér nyelvek közös szókincsében, fel tájbeszédileg és szóképzési tényezőül.

E dolog megfejtését ilyformán kísérthetjük. A nyelv szülemzése az által létesült, legalább ez lehetett annak egyik fő tényezője, hogy az érzéseknek megfelelő, de magokban korlát nélkül folyton folyó hangzóknak határokat vetettek a mássalhangzók, s így okoztatott a szorosb értelményben úgy nevezhetett articulatio (Stemmen — Stimme. Heyse). Ekkép már a szülemelő nyelvben többfélekép meg lehetett ugyanazon érzések vagy egyfajta benyomások kifejezete is, különféle hangsorokban áradozván a magát kimagyarázni erőlködő beszédösztön. Ezen hangzat-sorokra nem mindenütt egyforma erővel hatottak a mássalhangzók fentartóztató vagy másító erejökkel; s így megmaradt a nyelvekben utóbb is egymás mellett a több- vagy kétféle hangsor, a fel- és alhangzat; mint egy utóbbi korból, a nyelv alakok rendezkedése idejéből megmaradtak egymás mellett a különféleségek, a párhuzamos alakulatok, az ingadozó hajlításmód, mely utóbbit mi mai nap rendtelenségnek nevezünk. Ide mutat a mit Curtius fent is nevezett *alapvonalai* 46. lapján az egyivású *gan-gen* gyökhangzatok ősrégiségéről, s ezzel összefüggőleg a németben annyira kifejelett alapján már a görögben is feltaláltatott *Ablaut*ról mond.

Ez tán oda vezet, honnan a mi nyelvünk ama tulajdonát helyesen megítélhetjük s pontosan felbecsülhetjük. Mert ha ama kettős hangzat már tény: okvetlenül kérdésbe jő, vajjon csak tájbeszédileg vagy csupán hangutánzási mód szerint áll-e az, vagy van szóképzési értéke is; azaz egyedül természeti hangzóknak vagy elvont dolog-nevekben s effélékben is jő-e elő? S ha igen, van-e a kétféle hangzattal kifejezett gyöknek külön-külön saját értéke?

Mindenesetre magasabb jelesebb tünemény ez, mint a melyet említettem az i, u vagy o ellentétes hangokkal üzni szokott játéka a nyelvnek, melynek nyomait mindenütt csak a nyelv leganyagiabb részében a pusztán hangzati értékű szóknál találjuk. Vizsgáljuk bár a *Haugrendi Párhúzásm* példáit, úgy találjuk, hogy ez a kettős hangzat kiterjed

elsőben és főképp a természeti hangszókra, mint : *bukkan-bökken, csor-csör, pozs-pözs* ;

másutt az elvont nevekre : *bogár-böde, bolond beléndek, bolyh-pölyhes, bondó-böndő, csak-csek* stb.

sőt az idegen szókra is : *czuláp-czölöp, fustély-füstély, matring-metring* stb.

Igen sok helyt csak a ragok vagy képzők kéthangúak ; mi már állandóbb gyökhangot tanusít, kivált ha a gyöktag rendszeren közép hangzót é-t vagy í-t nem foglalna magában.

Néhol világosan egy-azon értemény foglaltatik a fel- és alhangú gyökben. Így általában az idegen szókban, sőt némely elvont jelentményü tiszta magyar tökben is, mint : *csak-csek, csiszár-csiszér, csombolék-csömbölék, barka-berke* stb. Másutt változik az értemény, és így származási módosulás vagy mozzanat tűnik elő. Így : *amaz-emez, apad-eped, av-ev, avik-évik* (gyümölcs), *böt-bötö-bitó, bolyh-pölyhös, boríték-bőr*. Ily esetben sejtek a felhangban az alhanghoz képest

1) valami *kisebbszerű cselekvés* vagy hangzás érteményét, a természeti hangszókban világosan észrevehetőleg. Így : *babrál-bibirke, buzog-pözsög, bakog-bekeg*. Ily esetben úgy látom az *i* az alhangú raggal is a kisebbféle értéknek felel meg.

2) *Közelebbit és ismertebbet*. Például : *az-ez, úgy-igy, tár-tér, táv-tév, lát-les* stb.

3) Másutt csak az értemény szorosb meghatározásául, vagy egy külön faj megjelöléséül szolgál ; mit csak általánosan merek kimondani, a részleteket ígéről-igére egybevetni elégtelen levén, s a mennyire ezt tohettem volna is, az értemények módosúlatainak vezérfonalára nem találhatván.

De mi hát ezen gyakran értemény-módcsitó kettősség alapja? Úgy hiszem, s mondám is, hogy eredetileg a hangutánzás. Heyse *Nyelvtani Rendszerében* a 78 s következő lapokon így szól :

„Az *a* általában az egyenlőn folyó, szelid világos érzelésnek, nyugodt szemlélésnek álmélkodásnak (ah! ámúl, bámúl), de egyszersmind a tompa nézlésnek is hangja. Minden esetben inkább nyugodt szenvedő viseletét fejezi ki a léleknek, mely az érzési benyomások iránt csak általában mutatkozik

fogékonyak. Minden más hangzók közt leginkább megfelel a tárgyiaság (objectivitas) jellemének.“

„Az *u* a legszélsőbb legmélyebb hangzó az ellenszenv érzetét nyomja ki, az ellenszegülést, félelmet, bosszankodást, rémületet, (hu!).“

„Az *i* a legbensőbb és legmagasb hangzó a kívánatot, szerelmet, mintegy magába vonzást stb.“

„Az *o* az *u* és *u* közt állván, egyesíti a kettő jellemét. A nyugodtság, derűlttség és szenvedői ámultság ennél élénkebb érzéssé fokoztatik; de a mely nem a bensőség a vágy hanem a csodálás érzete a nagy és fenséges iránt.“

„Az *e* a legjellem- és hangtalanabb hangzó mindnyája közt. Mint érzelem-hang legkisebb jelentéssel bír, de a nyelvben mind inkább elhatalmazik s a hangosabb és érzésteljesebb hangzók helyébe nyomúl, minél inkább értelmivé lesz a nyelv. Az új német a régibb dialektusokkal egybevetve túlnyomón bír vele, s ez által ellaposodtak, elsemlegesültek annak teljesb hangzói stb.“

Nem írhatnók minden tételét alá az általánosítani minden pontra nézve szerető német tudósnak, kinek nagy érdemeit egyébiránt elismerhetjük. Ha megkísértenénk az *a*-val hangzó szavainkban a nyugodt nézés, az *i*-vel hangzóknban a vágy stb. érteményét feltalálni, aligha állana amaz értelmezés nyelvünkre s szavainkra nézve is; de annyi mégis elvonható, hogy az *a* és vele együtt ősi *o*, *u* egy korábbi s erőteljesb, az *e* és a vele összevágó rokonok s tört hangok *ē*, *ö*, *u* egy későbbi és lágyabb hangokból álló nyelvbirodalmat képeznek felfoghatólag az árja, de erősen gyaníthatólag a magyarféle nyelvekben is. Amott inkább időben, egymásutániségben, itt térben egymás mellett tűnnek elő. De ebből nem következik, hogy a magyarban és rokoniban is örökké ugyanazon terjedtségű lett volna ez a hang-arány, sőt erősen gyaníthatni, hogy fejlett, és az *e*-félék részére kedvezőbben gyarapodott. Hogy egyébiránt az egymásutániséget csak gyanítanunk lehet, azt kedvezőtlen állapotunk okozza; mert hiszen nekünk és nyelvrokoninknak csak alig néhány száz-, az árjáknak szinte háromezer-éves nyelvtörténetünk s nyelvemlékeink vannak. Nem ismerhetjük el, nincs sem természeti sem tör-

téneti okunk elismerni, hogy ama nagy és szerencsés népcsalád a művelődésre egyedül hívatott volna; de elismerjük, hogy eme népeknek a végzet nem engedte amaz időbeli egységet, s a művelődés eszközeinek amaz örökségét.

Nyelvtörténetünk kis köre, nyelvemlékeink újdonsága nem engedik sem megalapítani, sem alaposan tagadni azon nézetet, hogy tán a két külön hangzó-rendszer két külön magyarféle néptörzs sajátja volt volna. De az elmélet és az árja nyelvek példája mégis szinte hihetetlenül tesz ezt. Az elébbinél fogva képtelennek látszik, hogy ugyanazon nyelvanyag itt tisztán fel-, ott tisztán alhangokból álljon, és így az előbb mondottak szerint, itt fejletlenebb és egyszerűbb, őskori, ott fejlettebb állapotban létezzék; az utóbbiból, a nyelvek több évezredes történetéből az legalább gyanítható, hogy volt nyelv, az ősi hindu, melyben a felhangú vocálisok nem léteztek, de egyenest kihozható az is, hogy abból fejlődtek és nem a mellett léteztek a hangdúsabb későbbiek.

Végül meg kell jegyezmem, hogy a magyar szóképzésben a gyök benső változásai között, ama két-hangi váltakozásnál és változásnál még fontosabb is van, mely egyik-egyik hangsorzat körén belül megyen véghez. Így aligha nem áll, hogy az ily hangzatokban: *csinál-csen*, *vesz-visz*, *indúl-inginger-enged-engesztel*, *kel-küld*, *tol-tulok* (?) *kény-könnyű-kinál*, *jön-gyón*, *bot-butu*, *bog-buga*, *gob-gubó*, *kéj-kies* (lásd fentebb), *öl-üld*, *kész-kisztet*, *lök-lüktet*, *töm-temet*, *kék-kökény*, *kel-költözik*, *korcz-kurczél* (népnél), *bog-baglya-buglyos*, *szem-szümölcs* stb. nem csupán tájbeszédi, sőt nem is csupán hangzó-véknyodásból eredő változás (a-o, e-ö, ö-u) forog fen, hanem ily esetekben a gyök lényegesen változik, mert származtat, szül. De a szülöttet és szülőt, a szülés itt főkép dynamicai levén, megkülönböztetni felette nehéz. Oly időkre visszame-nést is kívánna ez, hová mi föl nem juthatunk, sőt vissza alig láthatunk, oly térekre, melyeken az árja nyelvészet is csak nagynehezen mozog.

De a most előadatokból annyi mégis biztosan elvonható, hogy midőn a külföldi nyelvtudósok a magyar nyelvet mereven és változhatlan gyökszókkal, egyedül külső tapadás által hajlítottnak, benső vagy dynamicai szülésre

képtelennek vallják és hirdetik, vagy pedig egy felsőbb fejlődési fokon megmaradt és így az összes fejlődés folyamától elmaradt, tán örökre meg is kövült gyökökön mint életalapon álló szervezetnek képzelik, nagyon csalódnak. A magyar nyelv bír mindazon kifejezési alakkal, mely egy nyelv életéhez szükséges; bír minden erővel, mely azt önállóan is képessé teszi a művelődés minden fokán a szellemi élet nyilatkozatainak megfelelni, és mindazt teljesíteni elvontan, a mit összérőségben a mívelt nemzeti vagy világ-élet teljesít.

Igaz, hogy szógyökeink erőssége nem a szokásul úgy nevezett hajlítás körében határozódik, mutatkozik; melyben mutatkozik például a német hármass hangzat az *i, a, u* alapján, hanem részint al- és felhangzat, részint az ezek külön osztályaiba eső más hangzók váltakozása, változása és átalakulása által a létezés, cselekvés, felfogás fensőbb köreiben, melyekben aztán azok éppen azért sokfélebbek mert fensőbbek, s hogy azért mert fensőbbek és főképp a szóképzés körül mutatkoznak, kevésbé volnának értékesek, hatályosak a nyelv hajlékonyságára nézve, még kimutatva nincs, s a gyakorlatból elismernünk éppen nem lehet. Van nyelvünkben hiány, elismerjük; és ez: a darabosság, melyet összehalmozott kemény mássalhangzókából álló ragainkban kereshetünk; a mit ismét egyfelől gyökeink elgyengülése, másfelől az élénk nézleti és nézlettetési hajlam s abból folyólag a részletes kimagyarázkodási erőlködés szül és hord magával. Ide járul az utánzási hajlam s némi tekintetben mondhatnám kénytelenség, mely míg szónak szót, alaknak alakot akar ellenébe tenni, rossz hangzatú zavart érteményű idomtalanságokat létesít, melyek születésében a tiszta nyelvéretnek mint szülőnek, a szép ízlésének mint dajkának igen kicsiny szerepe. . .

De nyelvünk ereje előnye, mint többször mondtam, a szóképzés körül mutatkozik. E körben csak az által foroghatunk elég szélesen és mégis biztosan, ha a gyökök felismeréséhez a rokon nyelvek ismeretével felkészülve látunk. Mert mint Heyse (System. 111 lap) mondja: „a gyökök valódi és létszerű alakja s őseredeti érteménye egyes nyelvben föl nem található. Ezeket kikutatni a történelmi, s a mire ez vezet, az összehasonlító nyelvtudomány feladata. A gyökök

mint a nyelv eredeti alkatrészei a nyelvek elágazásán okvetlenül túl esnek, a közös ősi nyelvben. Tehát a gyökök minden egyfajbeli nyelvnek közös sajátja, a közös birtok-alap, melyből mindnyájan képződtek. De nem mindenikben találtnak fel teljesen és egyenlőképen. Sőt inkább a nyelvek egymást egészítik; a mennyiben sokat mindnyájan fölvettek, némelyeket csak egyik vagy másik vett át vagy óvott meg, s egyik tisztábban mint a másik. Azért például az árjakra nézve is nem igen lehet szó görög, latin vagy német gyökökről, hanem csak indgermánokról. .“

Ez a szempont ha szinte nem rekeszt is ki minden munkát, mely az összehasonlításon nem alapszik, sőt egynémelyet szükségessé is tesz; de véleményem szerint alárendel annak mindent; ez a szempont indít, kötelez engem is, hogy a mit mindig kell vala mondanom, mert mindig érzem, előadásom erőtelenségét őszinte elismerjem és bevalljam.

A PRÓSA PROSODIÁJA.

FÁBIÁN GÁBOR rttól.

Olv. jul. 7. 1857.

De verbis componendis et de syllabis propemodum dinumerandis et dimetlendis loquemur.

Cicero, Orat. c. 43.

A tárgynak, melyről szólандó vagyok, helyén látom elébeocsátni egy pár észrevételt, a különirányú nyelvészeti működések illő becslésére intésül szolgálót. Mert úgy tapasztaljuk, e részben nincs összehangzás köztünk. Philologusaink, kiki saját tárgya s modora iránti túlzott szerelemből, a más ösvényen járókat többnyire lenézni, vagy érdemlett figyelemre nem méltatni szokták. Különösen kitétetve látjuk ennek a nálunk is nem régóta érvényre törekvő nyelvhasználati módszert. Ha még azok, mik ez úton eddig adtak, a nagy közönség ínyének tetsznének csak vissza, nem fognók csodálni; mert biz a finn, mordvin, dakota s más

efféle nyelvekből feltalált grammatikai száraz étkekhez így s gyomor nem mindennapi való : de hogy azok iránt sok czéhbeli philologus is ellenszenvet mutat, már az szomorító. Nem értem én ez ellenszenv alatt az oly nemeshangú, nyomos felszólalást, a minőt Lugossy minap a szócsalárendszer ügyében hallatott, sőt nem még a Mátyás Floriánfélét is ; mert mindketten a nyelvhasznítás elvében osztoznak, csak rendében és módjában különböznek annak coryphaeusától, Hunfalvy társunktól. Az ilyes ellenszólások még hasznos köszörűkövek, azok surlódása örli ki a valót. Ez hát nem baj. Hanem értem azt a nyiltan és titkon duzzogó rosszalást s hálátlan lenézést, melylyel a nyelvhasznító becsületes törekvések szakfériainknál találkoznak mindenfelől. Ezek végre komoly következtést, — az érdekelteknél elkedvetlenülést kezdett útjokból kitérést, lemondást vonhatnak magok után ; és ez nagy kár lenne. Mert, valóban, nem haragunnunk, hanem örülnünk kellene azon, hogy elvégre találkozzanak közöttünk is, a kik a nyelvhasznítás nem igen csábító kellemű, de annál fontosb jelentőségű óriási munkájára magokat elszánták. Azt ugyanis, ha igazságosak lenni akarunk, el kell ismernünk, miszerint a hasonlító nyelvészet, melyet annak új apostolai nálunk hirdetni kezdenek, sokkal jobb okszerűbb és célravezetőbb minden eddig üzött nyelvnnyomozási kísérleteinknél ; melyeket voltaképp csak is philologiai diletans excursióknak, a nyelvnek végtelen birodalmában tett vak kalandozásnak, ne mondjam, nyaktörő hajtóvadászatnak nézhetünk. S ha még ehez azt is fölveszszük, hogy a hasonlító nyelvészet új terén, az árja s áltaji nyelvfajok közt fenforgó kérdésnél, a vezéri szerep minket magyarokat illet, melyet, ha magunktól kieresztvén, idegen kezekre hagyunk, ezek között könnyen elfajulástól félhetünk : akkor, valóban, nemcsak a tudomány érdeke, hanem a nemzeti becsületérzet is megvárja tőlünk, hogy nálunk a hasonlító nyelvészet kezdett ösvényéről ne csak le ne riasztassék, hanem azon, tekintélyesb szavak által meg se akasztassék. Annyival inkább ne, mint-hogy a philologia, melyet már Eratosthenes, annak első föl-kentje polymathiává növesztett, mai polyglott alakjában is, midőn történelem és bölcsészet mezejéből jó darabot foglalt,

oly nagy terjedelmű birtok ura, hogy azon ugyan mindnyájan, kik a nyelv körül működünk, szépen megférünk s nemcsak egymásután, de egymásmellett is békében járhatunk, a nélkül, hogy valakinek köztünk, mások előtt kitérések, tengelyakasztások, vagy még árokba löketések által is munkájában hátráltatnia kelljen. Szép a megpendített *egymásután* vadludi menete, ott, hol helyén van, a politikában: de teoriája nyelvészetben, kivált a szócsalád-rendszer és nyelvhasználat sorozási kérdésénél aligha alkalmazható szoros értelemben. Mert e két mesterség egymás kezére dolgozván, jól egy lépést tarthat. Én hát mind a kettőt, mesterével együtt szivemből éltetem; úgy Lugossyt, ki a *szócsaládot*, mint Hunfalvyt, ki a *nyelvcsaládot* akarja rendezni. És miután mindegyikünk ezermester nem lehet, hagyjunk kitkit saját kedvencz szakának, melyhez legjobban ért, háborítlan üzésénél. A nyelvészet terjedelmes mezejének minden iránybani megmivélésére sokan vagyunk elhíva, s mind jó munkát teszünk, ha vele, bár külön úton a nyelvészet végcélját elősegítjük; mire szükség legutóbb is intéznünk összes philologiai működéseinket.

Immár, szerintem, minden philológiának *végcélja* nem lehet egyéb, mint: valamely adott nyelvnek, nálunk a magyarnak, lehető legtökéletesebb irodalmi nyelvvé képzése. Ide tartozó munkálatok: a nyelvben felfedezhető minden szavak együvégyűjtése; azok rendszerének gyakorlatból elvont törvények szerinti megalapítása, s annak, mi belőlök tárgyak s eszmék kifejezésére még hiányzik, a megalapított rendszer törvényeivel egyező szóalkotás útján újakkal pótlása; végre a már rendszerezett szavak és szólások kötött s kötetlen beszédben alkalmazandó használatának aetheticai szabályozása; azaz rövidebben: szótár, grammatika, vers- és szónoklattan, vagyis prosodia; hogy az így kiállítandó egésznél az első, mintegy az épülethez összehordott anyagok formátlan tömegét; második azok tervszerű összealkotását; harmadik az épület művészi stíljét képezze. Már a két elsővel, sőt harmadikból is a verstannal mi is jócskán készen vagyunk; én hát most csak a prosodiának kötetlen beszédben helyt-

foglaló szerepéről, mint eddig tűzetesebben nem tárgyalt témáról, fogok szólani röviden.

Tudva levő dolog, hogy *vers* és *prósa* elannyira ellentétes alakzattal bírnak, miszerint vonásaikat összezerelni nem lehet, a nélkül, hogy a kölcsönzött vonások egyiket, mint a másikat el ne torzítsák. A verses hangzatú prósa, és prósai hangzatú vers, egyik sem jobb a másiknál; mindenik a stylus maoskazenéjének mondható. De azért ez a prosodiának prósában szereplését korántsem zárja ki; mikép talán hitték azok, kik a verset *kötött*, a prósát ellenben, nem elég sajátágosan, *kötetlen* beszédnek nevezték el, mintha ez utóbbi az amazt kötöző hangszabályok alól egészen feloldva volna, a mi pedig épenséggel nem áll. Mert vers és prósa egyiránt bizonyos hangszabályok alá rendelvek, és e részben köztök a különbség csak az, hogy míg az elsőnek az elébe kimért schemák stereotyp rendéből egy lépést is távoznia nem szabad, addig az utóbbi rendszeres hangzata szabad variatiokat enged, hanem művészi szépségét ez is, miként a vers, a szabályzott hangzástól nyeri meg.

Jól mondja Cicero, hogy minden művészet a természet újmutatásából s ennek észrevételéből született*). Itt kell a prósa prosodiájának eredetét is keresnünk s könnyű megtalálnunk.

Ugyanis az, mit beszédben a görögök *rhythmusnak*, a rómaiak *numerusnak* hívtak, s mi magyarul *hangidomnak* nevezünk, a rendes prósának oly múlhatlan föltétele, hogy annál, ki ezt tagadná, nem a művészetben, de a természetben lát-nánk fogyatkozást. Mert a beszéd e kelléke nem mesterséges találmány, hanem az emberrel született közérzék oly követelménye, melyet senkinek, ha lélekkel és füllel éppel bír, ignorálnia nem lehet. Nem a szinpadon, sem a szószékeken, sőt nem a köz élet mindennapi körében is. A fülek, t. i. mint a lélek szolgálatában álló természeti zenemesterek, magok

*) Notatio naturae et animadversio peperit artem. *Orat. c. 53.*

előtt tartva azon scálát, melyen minden szó saját hangjegye, minden mondatnak a kinyomandó eszméhez s érzéshez illő tactusa eredetileg megíratott, szigorún megvárják azt mindenütt. Kényes figyelmeket, mely örökké résen áll, semmi el nem kerüli, s ha a természeti scala ellen legkisebb vétetik, a hosszú hang röviddel, lassu tactus sebessel összecseréltetik : abban menten megütköznek, általa magokat kellemetlenül érintve és sértve érzik. Innét még a legavatatlanabb embernél is, ki a numerusnak nevét sem hallotta, nem lehet észre nem venni azt a gondot, melylyel a fülek ezen követelésének eleget tenni igyekeznek. Beszédében a monotoniát szorgosan kerüli; egy mondatban egy szót; még ha az eszme úgy kívánná is, nem igen ismételi, hanem hason értelműt alkalmaz; a szavak elrakásánál nem csupán a grammatika, de eurhythmia szabályaira is ügyel. Szóval: a nélkül, hogy a numerus theoriáját ismerné, annak törvényeit ösztönszerűleg követi; az ellenök vétőket, legyenek bár művészek s tudósok, gúnyosan megróvjá.

Mondhatná valaki, miszerint ha ezek állanak is, csak élőbeszédnél, mely a fülekhez szól, lehet állaniok; nem ellenben írottnál, hol a néma szavak nem a fülhöz, hanem a lélekhez levén intézve, egyedül ez előtt futják meg a szemlét. Ez a dolgon nem változtat. Mert a hangzatra-ügyelés tisztét, mint élőbeszédnél a fül, úgy írottnál a lélek végezi. Ugyanis a beszéd a lélek húrjain megpendült eszmék s érzések zeneműve lévén, akár hallatszó hangokban, akár néma hangjegyekben, élőszóban, avagy holt betűben nyilatkozzék, zenei jellemét mind a két alakban megtartja, s így a hangzás eredeti törvényeit egyik kinyomatában sem mellőzheti. Ha az írott prósát ezek alól föloldanók, vele nemcsak a beszédet természeti mivoltából kiforgatnók, de az írott prósa szépségének fogalmát is egyszersmind összezavarnók, s minden e részbeni bíráskodhatásra magunk magunk előtt az útát bevágunk. Mert hisz' akkor nem szép prózában írt múról beszélni, értelmetlen beszéd volna, s mind az, mi e nemben a grammatikai szabályokat teljesen betöltné, a prósa *non plus ultrája* lenne. De hogy nem így van, az élet eléggé mutatja. Lelkünk a néma olvasásnál is mindig szorgosan felügyel a hang-

melodiájára s ennek szempontjából hoz az előadás szép vagy nem-szép volta felől ítéletet.

Abból, mit eddig mondtunk, e két tételt bizton fel lehet állitnunk: 1) Hogy a hangmodulatio az emberi beszéd természeti sajáttsága levén, a rhythmus theoriája kötött s kötetlen beszédre egyiránt kiterjed; hogy tehát a próának is van *prosodiája*. 2) Hogy épen azért, mert a rhythmus az emberi beszéd természetében alapszik, ez a prosodia minden nyelvben szükségkép egyenlő, azonegyféle törvényhez kötött. Miből viszont következik, hogy a próai numerus szabályozásánál bármi nyelvből veendő világosító példákkal szabadon élhetünk ¹⁾.

Ezek szerint kétséget nem szenved, hogy tehát próában a rhythmust, mint a beszéd természeti sajáttságát, semmi nyelv írói soha egészen nem mellőzhették, hanem öntudatlanul is szükségkép követték. De sokáig csak is így követték. A régibb írók stylusát, még a jobbakét is, általában gondatlan szerkezet, pongyolaság vagy darabosság jellemzik; legszebb, legéletrevalóbb gondolataik, az előadás esetlen szabású köntösében, mely itt tág, ott feszes, idomtalanul veszik ki magokat, s ha még oly derék is, a mi belőlök szól, de kellemtelenül hangzik, mint durva szájból a jó szó. Az a kevés, mi náluk néhol a rhythmusnak megfelel, nem saját érdemök, csak esetleges kivétel ²⁾. Mert a rhythmus *öntudatos* használ-

¹⁾ Mondják, vannak *éneklő nyelvek* is. Talán csak is ezek tehetnének itt kivételt. Mert mit Hunfalvynk (Budapesti Szemle, III. 122. .) mond, hogy: „minden nyelv hangjai egészen különbözők, s hogy azonegy képzeletnek a különböző nyelvekben különböző hangjelölése van“, véleményem szerint, csak *egy-egy szavakra*, nem az ezekből szerkeztett kész *beszédre* vonatkozik. Ugyanis, hogy az ész és szív egy húrón pendülő mozzanatai, melyek a beszédben nyilatkoznak, hangjokat a nyelvek különbsége szerint nem változtatják, azt a posteriori is könnyű megmutatni azzal, mert minden nyelv, melyet csak ismerünk, előbeszédnél: a kérdés, kétkedés, igenlés, tagadás, sajnálat, öröm, gúny, harag, óhajtat stb. szóbeli kifejezésére, egyforma hangmodulatiót használ.

²⁾ Si quae veteres . . . apte numeroque dixerunt, ea non numero quaesita, sed verborum collocatione ceciderunt. Orat. c. 65.

lata mindenütt később, úgymint a nyelvnek már művészi kezelésével együtt vette kezdetét. S ez utóbbi, végső stadiumát teszi a nyelvhasználatnak, mely fokozatos fejlődésében szinte logikai rendet tart s az előadásnál előbb csak a *szükségesre* szorítkozik, azután keresi a jobbat vagy *hasznost* s legutolján veszi célba a *szépet* *). Innét a szép, a művészi, a numeros prósa minden nemzet irodalmának legkésőbb érő gyümölcse szokott lenni. Magok a kényes ízlésű görögök, kiknek a philocalia majdsaknem a gyengeségig (akarom mondani hyperstheniáig) erős oldaluk volt, sok prosodiát elnyűttek verselésnél addig, míg a prósa prosodiájára rájöttek. De csakugyan ők lőnek ebben is első mesterek. Már javában szerepelt a szónoklat náluk, mikor annak hallgatása közben észrevették, hogy a folyóbeszéd szabályozásánál nem elég magunkat csak a lélekzetvételhez s felrakott írásjegyekhez tartani, hanem a szók és mondatok hangzatos felosztására is kell egyszersmind ügyelni, vagy hogy prózában is bizonyos numerust s némi versmértéket szükség alkalmazni. Thrasymachust mondják elsőnek, ki ez új tant hirdette és irataiban szép sikerrel gyakorlatba hozta. Utána Gorgias lett a numeros legbuzgóbb harczosa, de ő szabályait túlságokig vitte, melyeket később rendes korlátai közé Isocrates vitt vissza, kinek a művészi prósa legtöbbet köszönhet. Követték e téren Isocratest két derék tanítványai: Ephorus és Naucrates. Maga Aristoteles, a nagy philosophus, bár Isocratesnek nyílt ellensége volt, ennek ebbeli érdemét azzal elismerte, hogy a prósai numerust ő is hathatósan sürgette. Mily nagy fontosságot helyezett ő ebbe, mutatja az, hogy egy jelesb hallgatóját, ki eredetileg *Tyrtamus*nak hivatott, azért, mert ez úton prózáját nagy művészi tökélyre emelte, előbb *Euphrastus* (ékes beszédű), azután pedig *Theophrastus* (isteni beszédű) névvel ruházta fel. Az itt elősorolt görög írók voltak a prósai prosodia első megalapítói. Ezek munkáit tették otthon s

---

*) Ut caeteris in rebus necessitatis inventa antiquiora sunt, quam voluptatis: ita et in hac re accidit, ut multis saeculis ante oratio nuda ac rudis ad solos animorum sensus exprimendos fuerit reperta, quam ratio numerorum, causa delectationis aurium excogitata. *Ibid.* c. 55.

Rómában tanulmányozásuk tárgyául a későbbi rhetorok. Mind azt, mit ők e tárgyról elméletben s gyakorlatban adtak volt, a rómaiaknál előbb Cicero, azután Quintiliánus szorgalmasan összegyűjtván, belőle némi rendszeres egészet alkottak, melynél a prósai numerusnak jobb theoriáját ekkorig nem bírnak. Azért én is előadásomban az ékesszólásnak e két legnagyobb mesterét akarom követni; azon megjegyzéssel, hogy mint Cicerótól Quintiliánus némelyekben s jelesen a rendre nézve eltért, úgy én viszont modoromban sem egyik- sem másikhöz, hanem saját nézetemhez fogom tartani magamat.

Ennyit előrebocsátni szükségesnek láttam, hogy belőle fölvelt tárgyamnak philologiai jelentősége kitűnven, kik azt netalántán ez oldalról kicsinylenék, és a prósai numerus szándékos mellőzésével magoknak tetszeni akarnának, az a mellett harczott classicaei nevek földézett tekintélye által czáfolva legyenek. S most már a tárgy velejére térek.

Már föntebb megmondtuk, miszerint a nyelv zene-jellemmel bír. Ez állítás elannyira igaz, hogy a hasonlítás e részben végső fokig vihető, s nem fog sántítani, ha hogy a beszédet oly zenei compositionnak vesszük, melyben az egyes hangokat a szavak, az intervallumokat a mondat-megszakgatások (*incisumok*) a hangjegyeket az írott betűk, a kész zeneművet a beszéd egésze képezi. A beszéd e természete magával hozza, hogy egyes részei, a szavak s mondatok eurhythmiai törvény szerint rakassanak össze, vagy hogy benne rhythmus, numerus, azaz bizonyos kimért hang uralkodjék. E nélkül, ha élő, a fület, ha írott, a lelket kellemetlen dissonantiával, idétlen hangzással sérti. Mert mindenik a beszéd folyamának figyelemmel kísérésénél előre ösztönszerűleg várja az illető hangot, s ha e helyett másba ütközik, vele az történik, mi az ismeretlen lépcsőzeten járóval, ki a fokozatok szerét, számát nem tudva, ha egygyel több, vagy kevesebb lépést tenni talál, most bukkanást, majd zökkenést kénytelen érezni. Cicero a numerusnak, melyet szerinte a beszéd megszakgatása s az egyenlő, vagy külön nagyságú szakok (*intervallumok*) hangnyomat általi kitüntetése tesz, igen találólag az ereszről hulló vízcsepp tempójával adja fogalmát. A rhythmusos prósa viszont oly szabályzott folyamhoz hasonlítható, melyet kimért

medrében sem habtorlás akadozóvá, sem vízesés rohanóvá, sem partvesztés szétáradó sekélylyé nem tevén, kellemes görgedezéssel futja pályáját. Az ellenben, mely a rhythmus törvényeire nem ügyel, egy rendetlen futású, majd lomha, majd szilaj vadon árt képez.

A beszéd zenei jelleméről s rhythmus fogalmáról adott ismertetés nyilván mutatja, hogy ez utóbbi a beszédrészek zeneszerű szerkesztésén, vagyis oly *Compositión* alapúl, melynél a szavak s mondatok nem grammatikai, hanem eurhythmiai rendére, megszakgatására s némely verslábak alkalmazására is szükség ügyelni. És így a prósa prosodiájának megalkotásánál ez elv szerint járván el, a prósai numerusra nézve következő tanokat gondoljuk elméleti szabályokul felállíthatóknak :

1) Egyes szavakban, még ha többszörös összetételűek is, de egy tárgyat, vagy eszmét fejeznek ki, mint egyes hangokban, numerusnak helye nincsen. Kivételt tesznek a szorosan hangnyomatos nyelvek, melyekhez azonban a magyart, nézetem szerint, nem lehet sorozni. És így a prósai numerus nélkülözhető : magokban álló, merev, mozdulatlan, rövid eszmékben, minők : a címek, lapidaris fölratok, lelettárok, számlák, kategorikus imperativusok, sententiosus mondatok és gnómák. A prósai előadás egyéb nemeiben, melyek tágasb körökben mozognak s szorosb felosztással mind az elbeszélő s értekező modorra vonhatók ¹⁾, sehol a numerus nem nélkülözhető. Annak, mint a folyóbeszéd természetében fekvőnek szándékos mellőzése hát, milyent nemcsak újabb, de régi és főképp philosophus írók műveiben, mint pl. Senecánál látunk ²⁾, aligha nem onnét magyarázandó, hogy ezek, bölcsé-

¹⁾ Általában szólván, ide értjük a szónoki, levelező s dialogisáló előadást is, mint a melyek szinte vagy elbeszélés vagy értekezés jellemét viselik magokon.

²⁾ Ámbár hogy e részben Seneca nem igen volt tisztában magával, azt több a stylus fölől tett ellenkező nyilatkozatai bizonyítják. Például, leveleiben egy helyt (*epist. 40.*) e tanácsot adja : „recte facies, si non videris istos, qui quantum dicant, non quemadmodum quaerunt ; másutt (*epist. 115.*) viszont imezt : „anxium te esse circa verba et compositionem nolo ; quaere, quid scribas, non quemadmodum.“ Majd

szeti tanaiknak némi oraculumszerű szózat által akarván adni tekintélyt, a sententiosus modort szerették, és ezzel a gnoma rhythmustóli mentességét az értekező modorra is, elég hibásan, átvitték, s a rossz példa jó föktől, könnyen útat tört magának. „Haec vitia unus aliquis inducit, sub quo tunc eloquentia est; cacteri imitantur et alter alteri tradunt.“ *Senec. epist. 114.*

2) Beszéd-szerkesztésnél, vagy prósai *compositiónál*, a szók egyberakásának oly renddel s a mondatok megszagkatasának (*incisumoknak*) oly kimérés szerint kell történni, hogy sem amazok érintkezése viszhangot, vagy hangtorlást ne szüljön; sem emezek menete kelleténél hosszabb, vagy rövidebb statiókat tartva, olvasásnál a figyelő hangérzéket vagy nagy, vagy szapora léleketek által ki ne fárassza, hanem mint egy szép kies ösvényen, melyen sem göröngy, sem kátyú, sem bukkanó, vagy kapaszkodó nincs, minden döcögés, sülyedezés, fölakadás, megszaladás nélkül kellemesen hordozza.

3) *Viszhang* idéztetik elő, ha két oly szót teszünk egymás mellé, melyek elsejében a hosszú véghangzó azonos a másik kezdő betűjével, mint máshová állott, semmivé égett; mit a rómaiak, mert kimondásánál a száj tátva marad, *hiatus*-nak neveztek el. E hiatus két rövid hangzónál, mint: hagyta *alunni*, két *fülü üst*, sem igen kellemes, mert monotoniát csinál, de mégis tűrhető. Két ellenkező hangzónál pedig, kivált ha hosszúra rövid következik, mint: soká *aludt*, mellé esett, vagy, mi még jobb, a rövid után hosszú jön, mint: kiki érte, adja által, majd alig észrevehető. A honnét e *pontra* nézve úgy a görög, mint római grammatikusoknak ellenkező nézeteik voltak. A hiatusstóli szorgos óvakodást csak az *Isocratest* és *Theopompust* követők sürgették leginkább. Már *Demosthenes* e részben engedékenyebbnek mutatkozott; *Cicero* pedig a hangzók ilyes találkozásában szinte némi szépséget is akart fölfedezni, mert egy helyt így nyilatkozik: „*habet ille tanquam hiatus et concursus vocalium molle quiddam, et quod*

---

ismét, miután előbb (*epist. 40.*) így nyilatkozott: „*in philosopho pronuntiatio quoque, sicut vita, debet esse composita*“, ezt felejtve később (*epist. 100.*) imígy szól: „*oratio sollicita philosophum non decet.*“

indicet non ingrati negligentiam de re hominis magis, quam de verbis laborantis.“ Noha e nyilatkozata csinnyán veendő, miután másutt viszont ezt mondja : „fugiemus crebras vocalium concursiones, quae vastam atque hiantem orationem reddunt, ut hoc est : *baccae aeneae amoenissimae impendebant.* (Herenn. IV. 12.).

Viszhangot képez az első szó végén s második elején összejövő két, vagy több hasonló szótag is, mint : *apa palástja*, *unoka kabátja*, *bele elegyedett*; vagy mint Cicero, egy levelében írja Brutushoz : „res mihi *invisae visae sunt*, Brute“; s ide ilő ama famosus verse is : „o fortunatam natam me consule Romam.“

4) *Két egyenlő mássalhangzónak* az első szó végén s második elején találkozása pedig *hangtorlatot* csinál; mi legéktelenebb, mikor két sziszegő, vagy elegyült félhangzó kerül egymás mellé; mert ilyenkor a második az elsőt egészen elnyeli, mint pl. *harcz célja*, *rosz zsák*, *rosz zab*, *hegyes szeg*, *üres zseb*, *mély lyuk*, *vékony nyak* stb., vagy latinban az *ars studiorum*.

5) *Egyforma betűknek* nemcsak közvetlen érintkezése, hanem ugyanazon szóban, vagy mondatban többször előfordulta is kelletlenül hangzik, valamint *azonegy szónak* nem messze egymáshoz gyakran *ismétlése*. Példa az elsőre a : *szépen szóló szép síp-szó*; s latinban ez : *quidquam, quisquam, cuiquam quod conveniat*; úgy az utóbbira viszont az ily beszéd : *nam cuius rationis ratio non exstat, ei rationi ratio non est fidei habere*.

6) Vannak esetek, hol szomszéd szavakban *különböző betűk egymás mellé esése*, akaratunk ellen, valami harmadik fattyú-szó képzése által amphiboliát s azt néha botrányost hoz elő; pl. *rossz alma* (*alma-e*, vagy *szalma?*); addsa már! (*add számár?*) minők még csak tűrhetők. Hanem már a *szarvas*, ám legyen szánva uraknak, de csak *tagja* nélkül! mert ezzel az *inexprimable*-k sorába tartozik.

7) A betűk s szótagok előszámlált érintkezései, a mondatok megszakgatásánál és még inkább befejezésénél, mint a mely olvasás közben majd rövidebb, majd tartósb szünetet csinál, nem olyan kirívók ugyan : de itt is a *szomszéd incisus-*

mok rimes végződése, mint pl. ennek befolyása, azért aláássa, vagy mint Cicero is föntebb idézett mondatában beszél: *de re hominis magis, quam de verbis laborantis*, kellemetlen viszhangot ad.

8) Némi viszhangszerű egyformaságot szül az is, ha az incisum zárszavát a következőben *hasonló nemül szó*, mint főnevet főnév, igét ige stb. követi, habár az utóbbi egészen új mondat kezdetét tenné is.

9) Mondatokban s azok megszakgatott részeiben (az incisumokban) a numerus tekintete főképp a *végyszavakra* ügyelést kívánja. Mivel ezek levén ama nyugpontok, melyeken a beszéd folyamától ragadt fülelő érzék lélekzeteket vesz, magát kipiheni s szétnézésre időt nyer, ezeket eleve különösen lesi s megvárja, hogy azokat kényelmeseknek találja. Ez úgy éretik el, hahogy a végyszavak mondatseletekben kisebb, befejezésekben nagyobb hangnyomokat hagynak. Az incisumoknak tehát, melyek rövidebbek s hosszabbak lehetnek, akkép kell fölosztatniok, hogy ezek a hangnyomos nyugpontok sem egymáshoz igen közel, sem egymástól igen távol ne rakassanak; nehogy első esetben a fülelő érzék az aprózott statiókon váratlanul el-elállani, másodikban viszont a hosszúra nyújtott stadium végét bevárni nem győzván, lélekzetéből kifogytan, a szavak közepén (mi sohasem szabad) megszállni kénytelen legyen. Ez történik vele az egyes, vagy több hasonszámú szótagra darabolt incisumok összetódúltánál, mellék-incisumok (vagy *parenthesisek*) közbeszövésénél, s a szerkesztés azon nyúlós modoránál, mely az úgynevezett *curiális*, cancelláriai, diplomatikai stylus ismert sajátja. Legjobb a mondatot igével, s ha lehet, hosszúval zárni be. Mert az értelem súlypontja, vagyis eldöntő ereje az igében fekszik, mely a mondat közepébe dugva, ott a többi szó közt elvész, vagy legalább paralysálódik és így a figyelmet könnyen kikerüli; ellenben a mondat végén, maga teljes hatásában tűnik elő. De, mert nem minden igében van mindig kellő hangmérték; hahogy az, a melyet használni akarunk, végről zordonan hangzanék: keressünk helyette más numerosus szót, az igét, a hová legjobban beillik, oda tövén által.

10) A mondatok *kezdő szavaira* szinte szükség gondot

fordítani. Mert az olvasó kíváncsi figyelme ezekre is mint új jelenetekre különösbben ki szokott terjedni. És még a magában hangzatos végszó is az egész mondatnak úgy ad csak teljes numerust, ha erre a kezdő s közbeneső szavak előre neki útat készítenek, s eredeti hatásából reá nehezkedés, vagy fölébe tolakodás által semmit el nem vesznek, hanem azt, vele közreműködve emelik.

11) Akár egy- akár többtagú, rövid vagy hosszabb szó kezdje a mondatot, az a numerusra nézve nagy különbséget nem okoz; mely kellő szerkesztés által mind a két esetben elérhető.

12) Legszebb minden esetre, hahogy a kezdő szó egy, vagy két tagú s az utána következők fokenként mindig hosszabbak; ez a beszédnek, lépcsőnkénti növekedés által, (mint zenében a *crescendo*) némi eleven emelkedést ad, pl. *nam ubi libido dominatur, innocentiae leve praesidium est**); vagy ebben: *hogy erről mindenki meggyőződjék, kész vagyok példával bebizonyítani*. Ellenben

13) Ha hosszú kezdő szóra rövidebbek jönnek, a beszéd ellassul s mintegy erejéből kifogyni láttatik, pl. *leírhatatlan veszélyeknek valának téve ki*; vagy ebben: *facturusne operae pretium sim.* (Liviusról). Azonban e modor sem általában rosszalandó. A változatosság, mely a beszéd szépségének fő kelléke, ezt is eltűri, sőt többször meg is kívánja. De más részről ugyane változatosság magával hozza, hogy:

14) Valamint a rövid, úgy hosszú kezdőszóknak, hason mennyiségű taggal, vagy hason hangzókkal bírók, se közvetlen melléjök ne rakassanak, sem incisum végén velek, ellenpólus gyanánt szembe ne állíttassanak; mert amaz, ha rövidek a hangzók, szökdelő, ha hosszúk, mászó menetivé teszi a beszédet; emez viszont, azonkívül, mit már fentebb (10) az egykora kezdő- s zárszó egymást rontó hatásáról mondtunk, még némi verses rímclést is hallat, mint pl. Cicerónál e mondat: *familiaris coeperat esse balneatori; non nimium dura archipiratae*, mint melyben a kezdő szónak (*familiaris*) mind

*) Jónak látom megjegyezni, hogy itt a két vég szótag, olvasáskor *synaloepe* által összeolvadván egy szótaggá lesz s a megelőző kettővel *anapaestus* lábat alkot.

a két incisum zárszavai (*balneatori* és *archipiratae*) hasonszámú taggal felelnek meg. És így

15) Nemcsak a kezdő- s zárszavakra, hanem még a közbenesőkre is illő figyelemmel lenni. Mert habár amazok, mint a mondat értelmének kiinduló s bevégző pontjai, föltünőbbek is : azért a közbenesők sem maradnak észrevétlenül, hanem, miként a futók lábai, bár meg nem állnak is, nyomokat csinálnak. Például szolgálhat Cicerótól ez : *Animadverti, judices, | omnem accusatoris orationem | in duas | divisam esse partes*. Noha e tömött szövetű, egy lélekzetes mondatban, egy fogalmat látunk kifejezve lenni : mégis lehetetlen észre nem vennünk, hogy benne mind a két első, mind a három következő s az ezekre jövő két szó, úgy a végső három külön-külön hangnyomot hagy maga után, mely a lélekzetet némileg megosztja. A mint e közbeneső részecskék tömöttek, vagy lazák, nehezek vagy könnyűk, sebesek vagy lassúk : a szerint lesz tőlök az egész mondat hangolva.

16) A szavaknak szótag-szám szerinti változatossága oly fontos a numerusra nézve, hogy a compositionál ezt szem elöl téveszteni sohasem szabad. A prósai numerus fő titka egyenesen a compositio azon művészi kezelésében rejlik, hogy a nagyobb kisebb, hosszabb és rövidebb szavak egymást váltogatásának helyét és idejét ügyes tapintattal kiszámítani értse. Vannak szavak, melyek egymás mellett, habár egyik hosszabb, vagy kurtább is a másiknál, sem elöl, sem hátul sehogy numerust nem adnak ; mint pl ha így kezdem : nem, *tekintetes* törvénytörő ! — nincs az incisumban numerus ; de lesz, ha így mondom : nem, *tisztelt* törvénytörő. Vagy ha ilyen incisummal akarnám a mondatot bezárni : *egyenlő szótagokon végződése* — a legesetlenebbül hangzanék. Teszek hát a háromtagú kezdő szó helyett kéttagút s így írom : *hason szótagokon végződése*. Ezzel sem nyertem numerust. Legyen elöl egytagú szó, s mondjuk : *több szótagokon végződése*. Most sem érez fülem semmi numerust. Hol a kötelőzködő szó, mely boldogúlnom nem enged ? Hátul, az a kettő, négy-négy tagjával. Mihelyt ezek egyikéből egy tagot lenyesek, kész a numerus ; mert akár így mondom : *egyenlő szótagon végződése* ; akár így : *egyenlő szótagokon végződte* : mindenikben

meglelem azt. Sőt meg egytagúval is (milyen a több) mind a két formában; de már két tagú kezdővel, (milyen a hason) ismét egyikben sem, hacsak újabb változtatást nem teszek ily formán: hason szótagon végződte. Így valósul Quintiliánus íme mondása: *Figura, laboranti compositioni, variata saepe succurrit.*

17) Vannak mondatok, melyekben a *puszta grammatikai rend*, minden további gond nélkül, önként numerust hoz elő, mint ez több saját szabató rhetori figuráknál történik, melyekben a mondatrészek vagy egymásnak megfelelő nemű s hason ragozású szavakból szerkesztvék; pl. *ennek a sors készített szerencsét: annak az ipar szerzett érdemet*; vagy értelmök ellentétes; pl. *mikor hallgatni kell lármázzsz, mikor szólni szükség, fülelész s t. e.*

18) Olykor a zárszó incisum és mondat végén biczeg, mígcsak utána több nem jö, mi támaszául szolgáljon. Így pl. ez a mondat: *nem akarja Róma népe avúlt vádakkal sújtatni Verrest* — sánta, ha így marad; de ha utána jö e folytatás: *újakat vár, hullatlanokat követel*, kiegyenesedik s biztos lépéssel fut végig. Úgy ezen mondatnak: *hogy bemehess, ennyit adsz*, ha tovább nem folytatódnék, szédelgő állása lenne; hanem ezen folytatással: *hogy ételt, ruhát beviessz, ennyit*, már is nem oly meredek lesz; ha pedig még ez is hozzájárul: *egy sem tagadta meg*, oly erős zárfalat nyer támaszúl, mely a belé ütközött hangokat teljes numerussal adja vissza.

Arra, hogy a prósa tökéletes numerussal bírjon, sem a szavak sorozása, sem az incisumok szótag-szám szerinti változatos kimérése még nem elég, hacsak a *compositio* a szótagok poetai quantítására is tekintettel nincsen, azaz némileg a *metrumot* (versmérésüket) is segédül nem veszi. Mert a *metrum* és *numerus* ikertestvérek; mindenik egyiránt *rhythmus*, vagyis verslábakon járdaló hangmérték, mely a hosszú s rövid szótagokat lépésekkel számítja. A különbség köztök abban áll, hogy lépéseiket nem egyformán teszik. A *numerus* a hosszú és rövid szótagoknál, vagy azokból eredt verslábaknál, a hangzásnak csak tartamát (*Dauer*), idejét, mennyiségét, terjét (szeretném mondani: *meddigjét*) veszi *eurhythmiai* számítás alá: a *metrum* ellenben annak bizonyos *symmetriai*

reendét is szorosan megszabja. Miután két rövid szótag hangtartama épen annyi idővel jár, mint egy hosszúé; a rhythmus mértéke háromféle lehet, ú. m. vagy *páros*, mint a dactylusban, hol egy hosszúnak két vele fölérő rövid felel meg; vagy *másfeles*, milyen a *paeon*, melyben egy hosszúra három rövid, azaz *másfél hosszú* következik; vagy *kettős*, mint a iambus és trochaeus, melyekben egy rövid s egy hosszú ellentétes rendben állanak. Immár a prósai *numerusra* nézve nem tesz különbséget, akármily renddel követik az így készült verslábakban a szótagok egymást; neki, például, mindegy, akár hátul, akár elől áll a dactylusban a két rövid; mert csupán az időt veszi számba és csak azt akarja, hogy itt a verslábát képző szótagok a dactylustól követelt idő-tartamot kitöltésék. A *vers-metrum* ezt meg nem engedi; az dactylus helyett anapaestust, jambus helyett trochaeust és viszont, el nem fogad, hanem szigorúan a magának eleve választott schema-beli rendet követeli.

Verslábokról levén a szó, könnyebb megértetés végett, helyén látom, itt azokról még egy pár jellemző észrevételt tenni. Sokan a *rhythmus* fogalmát a *metrum* fogalmával összezavarván, négy, öt, sőt hat szótagnak is különféle rendű egyberakásával a verslábak számát majdnem végtelenig vitték. Mi e részben a Quintiliánus nézetének hódolunk s vele együtt azt tartjuk, hogy *egy versláb három szótagnál többre nem terjedhet*, s mind az, a mi ezen fölül netalán még hozzátoldatik, más külön láb, mely e toldás által nem a metrumnak, hanem már a numerusnak teszen szolgálatot, mert nem új verslábát, hanem numerust hoz elő. Mi tehát az úgy nevezett tetrasemus s pentasemus lábakat, noha ezek közül Cicero a *paeon*t (— u u u) és *dochmiust* (u — — u —) fölveszi, verslábaknak nem ismerjük. Szerintünk valódi verslábak a következők:

Van *kettős*, négy, ú. m.

a) Spondeus : — — pl. vásár.

b) Pyrrhichius : u u pl. kapu. Más néven *pariambus*.

c) Jambus : u — pl. madár.

d) Trochaeus : — u pl. répa. Más néven *choreus*.

Van *hármás* nyolcz, ú. m.

- a) Dactylus : — 0 0 pl. számtalan.
- b) Anapaestus : 0 0 — pl. akadály.
- c) Amphimacer : — 0 — pl. mákvirág. Más néven *creticus*.
- d) Amphibrachys : 0 — 0 pl. vadászat.
- e) Bacchius : 0 — — pl. királyság
- f) Palimbacchius : — — 0 pl. méhészet.
- g) Tribachys : 0 0 0 pl. bakator.
- h) Molossus : — — — pl. bankódás.

Mindezen verslábak, helyén alkalmazva, jó numerust adnak; de magától általános numerositással egyik sem bír köztök, hanem e részben mindenik a compositio segélyére szorúl. Azért nem kissé különösnek tetszhetik, hogy sok igen jeles grammatikusok (köztök még egy Aristoteles is) némely verslábakat mintegy a numerus általános szerepvivőüül jelöltek ki; másokat ellenben kereken rosszaltak; mintha ugyan a prósából csak egyet is azok közül kitagadni lehetséges volna. Ephorus, ki a paeonba, és Aristoteles, ki a dactylusba volt különösen szerelmes, hiában számúzték a spondeust lassú, a trochaeust eleven voltáért: azért biz e lábak, vagy akarjuk, vagy nem, akárhányszor ott teremnek az általok dicsért paeon és dactylus oldala mellett. A szókat, mint vannak, úgy kell fogadnunk, és ha idomtalan lábakkal jönének, s ennél fogva onnan, hová kínálkoznak, nagyon kirínának, miután magokat sem megcsonkíttatni, sem megtoldatni nem hagyják, számukra más illőbb helyet mutatunk ki, hol a numerusnak, a nyert állás által, nem ellene, hanem mellette fognak dolgozni. Egyik versláb sem jobb a másiknál; magában mindegyik még csak fél tényező a numerus körül, melyet több versláb combinált viszonya hoz elő.

Mind a most mondottaknál, mind a már főnebb érintett *változatosság* elvénél fogva *általános szabályúl* tehetni: a különféle verslábak vegyes használatát. Több hosszú egymás mellett, mint már egyszer említők, késlelteti: több rövid megszalasztja, elszaporazza a beszédet; de ha ezek amazokkal vegyítvék, az által a szavak kellemetes gördületet nyernek. Hol, miféle verslábakat kelljen *különösen* alkalmazni,

numerus okaért : arról az e tárgygyal tüzetesen foglalkozók sokat és sokképen okoskodtak. Nézeteik némelyekben eltérők egymástól, de a főbb pontokban egyeznek ; s ezek szerint, a numerus körül eddig adott szabályokat, a verslábakra is átvitt tekintettel, imígy folytatjuk :

19) Legszebb a mondatok kezdetén és végén is, az úgy nevezett *hóslábakat* (herous pes) : a dactylust, anapaestust és spondeust fölváltva használni ; azon megjegyzéssel, hogy végről spondeus elébe dactylus, két szóban ne jöjjon ; mert ez hexameterféle verses végződést, sőt kész adonicus verset hoz elő, pl. *gaudia pelle ; pelle timorem ; búba merülvé ; hallgata folyvást*. De ha az említett két láb egyes szóban foglaltatik, akkor a prósai numerus nem vesz, hanem nyer általa mint pl. ezekben : *inveniatur, várakozását*. Ugyanez a három versláb közbüleső incisumokban is numerosus váltogatást enged.

20) Jó hangidom *) elől az oly *paeon* is, melyben a trochaeust pyrrhichius követi (— 0 0 0), mint *késedelem* ; úgy végről a megfordított rendű (0 0 0 —), pl. *verekezés* ; nemkülönben a bacchius- és jámbusból, vagy jámbus- és creticusból álló *dochmius* (0 — — 0 —), pl. *magasztalható*.

21) Szépen záródik a mondat *spondeussal* is ; ha több tagú szó s jelesen vagy pyrrhichius, vagy creticus versláb jö elébe. Példa az elsőre : *ad salutem revocavit ; elbucszúzott rokonától* ; másodikra : *istenes szándék*. De itt nagy különbséget tesz, egy szóban foglaltatik-e az említett két láb, vagy kettőben. Kettővel erősebb numerust ad, mintsem egygyel, mint ez a most előhozott példából látható. Hogyha pedig tribrachys (0 0 0) van a végső spondeus előtt : akkor a numerus még gyengébb lesz, pl. *kegyeletekről* ; mert már a szó megosztása ellop tartamából valamit.

22) Mehet spondeus elébe anapaestus (0 0 — — —) sőt fölül rá még creticus (0 0 — — 0 — — —), következőleg az e két verslábban már befoglalt jámbus is ; pl. *Balatonmellék ; Balaton szép vidékéről*.

*) Hangidomnak mondjuk ; mert a három szótagot haladván, szerintünk nem versláb,

23) Jámbusnak jól illik elébe a spondeus (· — ◡ —), pl. *otthon valék*; úgy a spondeus és bacchius, mikor aztán e két lábbal a fölebb érintett *dochmiust* adja ki (— — ◡ — — ◡ —), pl. *reggelre otthon valék*; *nem vétek a mulatás*.

24) A molossus szinte nem rossz bezáró, csakhogy elébe más lábból egy rövid tag jusson; pl. *imádkozzál*.

25) Két spondeus, mondat-bezárásra nem igen alkalmas, hacsak a kettő, három külön szóból nem áll, melyek elseje egy, másodika két, harmadika ismét egy tagú, mint ebben: még nem tudni, a pénzt *mint oszták szét*.

26) Megjárja végről a bacchius (◡ — —), és még kettesével sem ad rossz hangot; pl. *magyar hős elődink*. Szereti a trochaeust és spondeust maga előtt: (— ◡ — — ◡ — —), pl. *sok magyar hős elesését*.

27) Nem kell megvetni a palimbacchiust sem azért, hogy végtagja rövid (— — ◡); mert nem az dönt, milyen a végső tag, hanem az, hogy minők állanak előtte. Ez elébe jól illik a molossus (— — — — — ◡), pl. *három, négy hét óta*; úgy a bacchius (◡ — — — — ◡), pl. *ne várj tőlök semmit*.

28) Hogy a vég *trochaeus*, megelőző spondeussal szinte jó numerust csinál, az a föntebbi pont két felhozott példájából látható; miután ott mindeniknek már a két végső szótagja: *négy hét óta, tőlök semmit*, kész numerust szolgáltat, a többi nélkül is.

29) Jól záródik a mondat kettős trochaeussal, azaz *dichoreussal*, mely numerust különösen a kis-ázsiai görög írók szerettek használni; pl. *minden hadát tönkre tette*. E példa egyszersmind mutatja, miszerint trochaeus előtt a *pyrrhichius* szinte megjárja.

30) Dactylus előtt jól jő ki a creticus és jámbus (— ◡ — — ◡ ◡); pl. *három éves vala*; rosszul a spondeus (— — — ◡ ◡); pl. *gonddal van tele*; még rosszabbúl a trochaeus (— ◡ — ◡ ◡), pl. *nagyra vitte föl*.

Azzal, hogy a dactylust a bezárók sorába fölveltük*), egyszersmind azt is bevallók, miszerint mi azok nézetét követjük, kik a mondat végszótagát, melyen a hang pihenést

*) Valamint már előbb a trochaeust s palimbacchiust is.

tart, ha quantitása rövid is, mindig hosszúnak tekintik. És így mehet bezárónak valamint az *amphibrachys* (◡ — ◡) úgy a *pyrrhichius* versláb is, ha ez utóbbinak trochaeus tétetik elébe, mert emekkor *paeon* lesz belőle, mely, mint fönebb (20) megjegyeztük, kezdőnek is nagyon alkalmas. Egyébiránt nem lehet tagadni, hogy az ily rövid véstagok sohasem adnak oly teljes numerust, mint a hosszú quantitásúak.

Lehetne a verslábak prósábani alkalmazásának még több combinációit adnunk; de mivel azoknak numerus körüli hatása ismét más, meg más combinációk, ú. m. a helyzetek és viszonyok különfélesége által feltételeztetik, s így belőlök általános szabályok nem vonhatók: az eddig felhozottakat célunkra, vagy is a verslábak prósábani fontos szerepének kimutatására, elegendőknek találjuk.

Ennyiből áll körülbelül, mi szorosabban a prósa prosodiájához tartozik, s miből a prósa *numerus theoriájának* némi vázlatát nyerhetjük.

És ha most egy visszatérő tekintettel, az e tárgyban mondottakat újra átfutjuk s mind egy rövid csomóba foglaljuk, a numerus theoriájáról ez úton nyert képben, főbb momentumokként tűnnek előttünk fel: 1) a beszéd zenei jelleme, melyből a numerus szüksége foly. 2) A *compositio*, melynek feladata a beszédet, természeti jellemével öszhangzólag rendezni; mit a beszédrészek, ú. m. körmondatok (*periodi*), mondattagok (*membra*) és mondatszeletek, vagy megszakgatások (*incisa*) úgy szótagszám, mint versláb szerinti rimes kimérése és sorozása által teljesít. A numerus egész theoriája ezekből indul ki, ezeken fordul meg, veleje ezekben öszpontosúl.

Azonban o *theoria*, lehető legszélesebben kifejtetve is, a numerus-tanból csak leczkéket, koránsem bevégzett tudományt fog adni. Mert a beszéd-szerkesztésnél, a numerusra befolyó számtalan *nuance*-ok magokat sem a priori meghatározatni, sem utólagosan bizonyos szabályok alá vonatni nem hagyják. Hanem ezen azért a numerus akár barátainak búsulni, akár elleneinek örülni épen nincs okuk; mert mi a theoriától nem telik, bir vele szolgálni a *gyakorlat*. Ez utóbbi a numerus valódi mestere. A beszéd használatánál, mikor

vele élőszó, írás, vagy olvasás közben foglalkozunk, a szók mindennemű találkozásai, a szerkezet minden árnyéklatai megfordúlnak keresetlenül előttünk. És mivel a beszéd zene-természetű levén, melodiájának eredeti törvényei mindnyájunk lelkében s hangérzékében megírják, a numerust mint ez ő törvények kifolyását, a ki nem érti is, érezi, s a velünk született érzés, ha folyvást ébren van, mindig és mindenütt rávezet bennünket arra. Ki gyakran ír s figyelemmel szerkeszt, fogja tapasztalni, hogy sokszor a legjobb grammatikai rend mellett, némely mondat, vagy mondatrész, kiállhatlan esetlenségben tűnik föl. Ilyenkor a botrány okát nem mindig találni egyszerre meg. De kis gondolkodás után, a szavak más elhelyzése, vagy az így is nyakaskodó szónak (néha szótagnak) kiküszöbölése mindjárt segít a dolgon, s kész a keresett numerus. Ha ellenben ezt tenni restelljük: akkor stylumunk idomtalanóságát ne a numerus hiányos theoriájának, hanem a gyakorlat gondatlanságának tudjuk be. A theoria követelése, a praxis képességéhez mérve, nem sokak; nem kívánja a numerussali túlzott bibelődést, nem azon kicsinyes gondokat, melyek azt ott is, hol nem kell, kimesterkélni akarván, azzal a beszédet, a helyett, hogy szépítnék, csak méltóságától s kellő értelmétől fosztják meg. Az a prósa művészies kezelését, nem annyira oktatólag, mint inkább csak intőleg sürgeti, ujjal mutatván ki a numerus azon törvényeit, melyek a beszéd természetében s annak élő gyakorlatában észrevehetők. Ezekben rejlenek a prósai numerus titkai. Szóval: a természet legyen első vezér és oktató a prósa művészi kezelése körül; mert a művészetben irányt s ösvényt mindig maga a természet szab meg. „Nequeas satis forte, quid severum, quid iucundum sit, intelligere: facias quidem natura duce melius, quam arte, sed naturae ipsi ars inerit.“ *Quintilian.*

AZ ANYAG, SZELLEM, ÉS LÉLEK KÖZTI VISZONYRÓL

SZÉKET FOGLALVA ÉRTEKEZETT OCT. 21. 1859.

SZALAI ISTVÁN lt.

Valamint nagy megtiszteltetésnek s szerencsémnek tartom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia engem levelező tagul elválasztott: úgy nagy örömmel tartom, hogy székközlő értekezésem tárgyául az *anyag, szellem, s lélek* közti viszonyt vehetem föl.

A mily nehéznek látszik első tekintetre ezen kérdés: épen olyan könnyű annak megfejtése, ha elébb tisztában vagyunk azon fő-elemekkel, állományokkal (substantia), melyekből a világ összerakva, szervezve van, és azon alaptörvényekkel, elvekkel, melyek a világ szervezetét minden ponton áthatják, vezetik.

Már *Egy kö az egyezményes philosophia templomához* című értekezésemben kifejtettem:

1) Hogy három főelem, vagy fölényeg van; úgymint az egymásbaniségbe törekedő potentia, vagyis *egységre törő erő*; ennek alakja = *egység*. Másik fölényeg az egymásonkivüliségbe, vagyis *ellentétiségbe törő erő*; ennek alakja = *ellentét*. Harmadik fölényeg az egymásbaniségbe, s egyszersmid az egymásonkivüliségbe törő erő, vagyis *egységbe s egyszersmind ellentétiségbe törő potentia*, ennek alakja = *egyezmény*.

2) Megemlítettem, ugyanazon értekezésemben, hogy ezen 3 fölényeg az anyagi és szellemi világnak minden tüneteiben jelen van különféle alakokban; így nevezetesen az emberben mint szellem, test, lélek; továbbá a lélekben, vagy jobban mondva (mint leebb meglátjuk) a szellemben mint ismerő, akaró, és érzelmi tehetség; a természetben pedig mint idő, tér, mozgás; nem különben mint vonó-, társítóerő, és súly stb.

3) Kimutattam továbbá fenemlített értekezésemben : hogy a három fölényeket lehetlen egymással azonosítani, de egyszersmind lehetlen egymástól különszakasztani, hanem hárman együtt egy szerves egésznek képeznek.

Tekintetes Akademia! a fenemlített 3 fölényeg nem új találmány, régen ismerik azokat a bölcészek, csak hogy különbféle nevek alatt. Helyesen fejtegette ezen 3 fölényeket Horváth Cyrill úr akadémiai értekezéseiben; a midőn az egymásbaniságba törekedő potentia *tudatnak*, az egymásonkivüliségbe törekedő potentia *létnek*, az egymásbaniságba s egyszersmind egymásonkivüliségbe törekedő potentia *átalánynak* neveztetik.

Azonban igen jól megjegyezzük, hogy más az átalány, más az isten, mit pedig legtöbb bölcészek egynek tartanak. De erről máskor lesz szerencsém értekezni.

Ismét nagy része a bölcészeknek, az elsőt *ideálnak*, a másodikat *reálnak*, a harmadikat *ideál-reálnak*, mely is az átalány, nevezik.

Epen ide megy ki berni professor Pertynek is nézete, midőn „Ueber die Seele“ czimű munkájában a világot e három állományból, fölényegből állónak mondja : *világanyag* (Weltmaterie), *világszellem* (Weltgeist), és a kettőnek egysége *világlélek* (Weltseele).

Most kérden : mi hát a három fölényeg együtt egy szervezetben? Felelet : egy eszme, magának az istennek egy gondolata, vagy eszméje, melynek pozitív oldala, általánoságban mondva, *létnek*, reálnak, vagy világ-anyagnak —, negatív oldala *tudatnak*, ideálnak, vagy világ-szellemnek —, a két oldalnak egysége pedig *átalánynak*, ideál-reálnak, vagy világ-léleknek neveztetetik.

Ezen eszme tükrözi ki magát mind az anyagi, mind a szellemi világnak minden pontjaiban, következésképen az emberben is.

Lássuk csak, hogy ezen eszmének három momentumai, tudniillik : anyag, szellem, lélek, megvannak-e az emberben; igaz-e, hogy az ember kis világ?

Igenis megvannak. Hogy az emberben az anyag megvan : erről kétségtelen bizonytságot tesz testünk. Hogy szel-

lem is van az emberben : arról nem csak belső tapasztalásunk győz meg, hanem már a kisednek ábrázatján szétterülve; testi szemeinkkel is megláthatjuk. A kis gyermeknek minden mosolygása édes anyjára nem egyéb, mint anya-, és gyermek közti szellemi polarisatio.

Már ha a szellem és anyag együtt vannak az emberben: úgy kétség nélkül meg kell lenni az emberben a léleknek is; mert hiszen a lélek épen az anyagnak és szellemnek egysége, egyesülése, mint ez leebb lélektanilag be is lesz bizonyítva.

De jegyezzük meg, hogy a lélek nem fejlődik ki mindjárt a gyermekben. Megvan ugyan benne a lélek a születés percében is, de csak szendergő állapotban, épen úgy mint a virág benne van a növény magban is, de csak implicite; és csak miután a földbe hintett mag két polust kifejtett, egyiket tudniillik a gyökeret a föld sötét közép pontja felé, másikat, a törzsököt, szárat, leveleket, a nap világos középpontja felé, — mondom csak ezután fejlődik ki a virág, a gyümölcs; tehát csak ezután éri el a növény növényi célját. Épen így a gyermekben is előbb az anyagi és szellemi polus kezd fejlődni, s csak miután bizonyos fokát éri el a fejlődésnek: akkor lép föl a lélek önállólag. Ezen álláspont az, midőn a gyermek önmagára eszmél, öntudatra jő. A lélek tehát virág, melyet a test és szellem együttműködése fejt ki. Valamint a növény-mag, kikelve, felnövekedve a virágban újra teremti magát, újra magot hoz elő: épen így a világ-lélek az emberi lélekben visszatükrözi, egyénné teremti magát. Az ember a termőföld, melyben az isteni eszme kikél, és megnövekedik.

Lám mily dicső teremtmény az ember, mily magas hivatása van!

Hogy a lélek megelevenüljön, öntudatra jöjjön az emberben, mint főlebb említém, neincsak a szellem, hanem egyszerűs mind a test is közremunkál. Sőt épen testénél fogva különbözik az ember az oktalan állattól. Szellem van az oktalan állatokban is, de minthogy emberi testök nincs: azért nincs lelkök, nem tudnak gondolkozni, nincs öntudatuk.

Ezt tudva, mily magas kötelesség jut eszünkbe; tudniillik, hogy a testet nem megvetni, sanyargatni, elhanyagolni, hanem ápolni, gondját viselni, gyakorolni kell; mert az em-

beri testnek, az isteni eszme egyénítésében (individualisatio) az emberben öntudatra hozásában fő-fő szerepe van. Ezt már a régi görögök igen jól értették.

Azonban, hogy legelőször föltett kérdésem megfajtásához közelebb juthassak, még elébb röviden érintenem kell, fölvilágosítás végett, két rendbeli tárgyakat; nevezetesen a *positívnek*, *negatívnek*, és *viszornak* fogalmait; továbbá a *tért*, *időt* és *mozgást*.

I.

Positívról, negatívról és viszornról.

1) Ezek mindhárman nemcsak a mértanban bírnak nagy szereppel, hanem egyszersmind a dolgoknak lényeges ősalakjai; nevezetesen:

a) A *positio* nem egyéb, mint egymáson-kivüllevés, egymáson-kivüliségbe törkedés, mely szüli a különbféleséget, az ellentét fogalmát: következésképp positivum igen egy jelentésű a reáléval, vagyis jobban mondva a *positio* szüli a reálét.

George szerint is: a *positio* nem egyéb, mint a különbféleségek létrejövése, mely tehát különbféle alakban jelenik meg, nevezetesen taszitóerő, tér, anyag, reálo stb.

b) A *negatio* nem egyéb, mint egymásban levés, egymásbaniségbe törekedés, melynek eredménye az egység: következésképp a negatívum igen egy jelentésű az ideáléval; vagyis jobban mondva a *negatio* szüli az ideálét.

A *positio* és *negatio* elválhatlan alakjai az ideál-reálnak.

George szerint is a *negatio* nem egyéb, mint a többféleségnek, többségnek egyszerűsítése, vagyis a létnek egységre való reducáltatása. Következésképp vonzóerő, idő, szellem, ideále stb. alakjaiban is ismeretes.

c) A *viszony* megfelel az egyezmény fogalmának. Igaz is, mert valamint az egység és ellentét egymásra hatása szüli az egyezményt: úgy a negatív és pozitív egymásra hatása szüli a viszonyt.

2) Mi viszonyban van a pozitív a negatívval?

Felelet: Ellentétes viszonyban, még pedig a körülmé-

nyek szerint, vagy jobban mondva a célhoz képest, egymást fölcserélhetik bizonyos pontig. P. o. mértanilag véve a dolgot, ha két vonalt ellentétes irányban húzok, akármelyiket vehetem pozitívnek vagy negatívnek; de ha már egyszer egyiket pozitívnek vettem: akkor már a másik mulhatatlanul negatív, és megfordítva. Innen világos, hogy a pozitívet magyarul célirányosnak, a negatívet célellesnek helyesen nevezte boldogult Kerkes.

Hogy a pozitív a negatívvel ellentétes, vagy megfordított viszonyban hatnak egymásra, elég világos példa, mértanilag ez: Ha egy követ fölfelé hajtok, az mozogni fog; ezen fölfelé mozgás vétessék pozitívnek. Mihelyt elindul a kö, azonnal elkezd ellene működni a negatívum, tudniillik a földnek vonzóereje, s igyekszik a pozitívumot, a fölfelé mozgást, lerontani. El is éri célját, mert a kö lassabban-lassabban halad fölfelé, vagyis a mily mértékben nő a pozitív, azaz minél fölebb megy a kö: ugyanoly mértékben fogy a negatív, vagyis a föld vonó ereje kisebbedik, míg végre a kö megáll. Ekkor szerepet cserélnek a pozitív és negatív; mert a kö visszafordulván, negative azaz célellesen halad, még pedig, minél közelebb jő a földhöz, annál gyorsabban mozog, a föld vonó ereje pedig, mely elébb negative hatott a fölfelé menő köre, positive növekedik.

Bölcséleti tekintetben szintűgy ellentétes viszonyban van a pozitívum a negatívummal. Nevezetesen oly viszony van köztök, mint az egymásonkivüliség és egymásbaniség közt és megfordítva. Azaz, ha térbeni dolgokról van szó: úgy áll a pozitív a negatívhez, mint a kiterjedt dolog a kiterjedendőhöz, és megfordítva. Ha időbeni dolgokról van szó: úgy van a pozitív a negatívhez, mint a meglévő a leendőhöz, vagyis mint a múlt a jövőhöz, és így mint a reale az ideáléhoz, minthogy a jövő a múltban idealiter jelen van.

3) Ha már ezek szerint meggondoljuk, hogy a tér ellentéte az időnek: úgy az is világossá és bizonyossá lesz, hogy ha a tér pozitív levésben van, azaz célját érte (mert a térnek célja egymásonkivüliségben lenni): akkor az idő csak negative vagyis idealiter van benne; azaz az idő célelles idővé, vagyis térré változott; a nélkül azonban, hogy idői jelleme

megsemmisült volna. Mit bizonyít az is, hogy a kültárgyakat figyelmes vizsgáltság után, időben is találjuk. Ha pedig az idő van pozitív levésben, azaz célját érte, (mert az időnek célja mindent egymásba rakni, az egymásonkívüliséget egymásután lerontani — tempus edax rerum —): akkor a tér csak negative, csak idealiter van vele, vagy benne; azaz a tér célelleses térré (értelmi tér = spatium intellectuale), vagyis tulajdonképen idővé változik, úgy azonban, hogy téri minőségét el nem veszti. Mint többször volt mondva, a tér és idő egymástól elválhatatlanok, csak hogy a hol egyik pozitív levésben van, ott a másik akkor negatív alakban van.

A negatív igen egy jelentésű az abstractummal is, a pozitív pedig a concretel.

A ki a negatív és pozitív tért világosan, s könnyű szerrel akarja megismerni, képzelje magának a búza-magot: abban a kitermendő búzaszár, levél, kalász negatív térben van jelen; és pozitív tért akkor öltözik magára, miután a föld nedvessége a lég melege stb. által kikél a földből s mint búza-növény jelenik meg. Azonban akkor is méhében hordja a negatív tért; mert fő és végcélja a búza-növénynek újra búza-szemet teremteni. Épen így a mi földünknek mint bolygónak a volt fő és végcélja, eddigi tudományosságunk szerint, azért ment keresztül oly tömördek változásokon, hogy végre embert szüljön.

Az ember tehát földünkön a végcél, a többi teremtmények csak alárendelt célok, csak eszközök a főcélhoz. A föld magát az emberben újra teremti, az ember mikrokosmosz. Az ember megvolt negative vagyis eszményileg a mi bolygónkban már még a föld formáltatása kezdetén, s csak az idő méhébe burkolva jutott el azon pontra, midőn pozitív tért is öltöztén magára, pozitív alakban jelent meg a földön.

Valamint a búza-növény azért szüli a búzmagot, hogy ez újra búza-növényt szüljön: így a föld is azért szülte az embert, hogy az ember újra teremtsen a földet, gondolatban, (gondolat-rendszerben állott elő a reál-világ, s a reál-világ az emberi lélekben visszateremti magát öntudatos gondolat-rendszerben), és valóságban, szépítván, jobbitván, tökélete-

sítvén azt tudománynyal, művészettel, iparral, kereskedéssel, földmiveléssel stb.

II.

Térről, időről, mozgásról.

Röviden szólva, a tér az egymásmelletti létnek, az idő az egymásután következésnek alakja.

Térről és időről különböző fogalmak, vélemények uralkodtak.

Némelyek, mint Plátó és Arisztotelesz, a tért és időt magokban fenálló realis dolgoknak lenni állították: de ez nem állhat, mert ezeknek magokban véve semmi munkásságuk sincs; a mi munkásságot azoknak tulajdonítunk, az a bennök levő dolgoknak munkálatja. Ezenkívül, ha magokban fenálló tárgyak volnának: úgy ismét más térben, és más időben kellene lenniök.

Mások, mint Des Cartez, a dolgok tulajdonságainak gondolták: de ez sem lehet, mert mint fölebb láttuk, nincsen munkásságuk, azonban nem is lehet azokat gondolatunkban megsemmisíteni, mint a tárgyak tulajdonságait.

Mások ismét, mint Leibnitz és Wolf, viszonybeli fogalmaknak (*notiones relativae*) hitték: de hibásan, mert azon viszonyok, melyekről elvonjuk ezen fogalmakat: *közel, távol* stb., *lassan, sebesen* stb. már előfeltételezik a térről és időről való fogalmat; és épen ezért neveztetnek azok tér- és időbeli viszonyoknak.

Hobbész a tért és időt költeményeknek lenni hitte: de ez sem állhat, mert azoknak képzeletétől az ember semmiképen meg nem szabadúlhat, a mennyiben minden tárgyat, térben és időben kénytelenítettünk magunk elibe terjeszteni.

Ezeket meggondolva Kánt és követői így okoskodtak: minthogy a tér és idő sem nem magokban fenálló dolgok, sem nem a dolgok tulajdonságai, sem nem viszonybeli fogalmak, sem nem költemények: ebből a következők, hogy a tér és idő nem rajtunk kívül, hanem mi bennünk van; azaz a tér és idő a mi lelkünk érzőtehetségének vele-született alakjai. Vagy más szavakkal mondva: a tér a mi kül-érzőtehetségünknek azon alakja vagyis törvénye, mely által mi a kül-

tárgyakat egymásmellett, mint kiterjedteket veszszük észre ; az idő pedig a mi bel-érzőtehetségünknek azon vele-született alakja, törvénye, mely által mi a magunkban történő változásokot, mint az örömet, szomorúságot, egymásután (successive) veszszük észre.

Kánt szerint tehát nem mi vagyunk a térben, és időben, hanem a tér és idő van a mi lelkünkben.

De Kánt állítása sem helyes ; mert ha csak mi bennünk létezik a tér és idő ; és csak mi adjuk a tárgyaknak a tulajdonságokat, mint a milyenek a kiterjedés, egymásután következés, változás, származás, elenyészés : úgy mi a kültárgyakról semmit sem tudunk , hanem csak a magunk lelkének eredeti alakjait ismerjük.

Ennek következtében igen helyesen állítá Szontagh, hogy a tér és idő, nem csak mi bennünk , hanem a rajtunk kívüli tárgyakban is megvannak.

Igenis , hogy a kívülöttünki tárgyakban megvannak, bizonyítják kül-érzőeszközeink , melyek azokon kiterjedést, egymásután következést tapasztalnak ; már pedig kiterjedés tér nélkül, egymásután következés idő nélkül képzelhetetlen ; minthogy a tér a kiterjedésnek, az idő az egymásután következésnek , nélkülözhetetlen feltétele. De következik ez azon philosophiai alapelvől is, hogy „*vannak kívülöttünk tárgyak*“ ; mert ha vannak , úgy azok vagy térben vagy időben , vagy mindakettőben vannak.

Hogy lelkünkkel is veleszületik a tér és idő, bizonyítja részint azon belső tapasztalat , hogy mi a térről tudományt, nevezetesen a geometriát, trigonometriát, magunkban alakíthatjuk ; részint azon kültapasztalat, hogy más szerveslényekkel is, nevezetesen a búzával is , veleszületnek bizonyos alakok, nevezetesen a búzamagban benne rejlenek a kitermendőgyökér, szár, levelek stb.

Tér és idő, mint egymásnak tökéletes ellentétei , egymástól elválhatlanok : és így, mind az anyagi , mind a szellemi tárgyakban mindketten meg kell lenniök.

Szontagh úrnak tehát igazsága van , midőn ezt állítja. Azonban így még oldatlan marad a térről és időről való kérdés ; mert azt kérdelem most , hogy a tér és idő minő állapot-

ban, vagy minő alakban van a kultárgyakban, és minő alakban van a mi lelkünkben? Ha mindkét helyen egyforma létben vagy alakban van, mint hinni látszott boldogúlt Szontagh úr : úgy valamelyik helyen szükségtelennek, feleslegesnek látszik. Nevezetesen úgy látszik, hogy az érzőtehetségnéli jelenléte a térnek felesleges; mert midőn a kultárgyak az ő kiterjedéseket bejelentik az érzőeszközöknek, ugyanakkor a kiterjedéssel szükségesképen vele levő tér is benyomhatja magát az érzőeszközökbe, mint tabula rasába, s a lélek, azon benyomult tér által, megmérheti, megismerheti a kiterjedésnek, a testnek tulajdonságait. Ez áll az időről is, s a többi (állítólag) velünk született alakokról is.

Szükség hát e tekintetben egy kissé világosabban kifejteni a térről és időről való tant.

Már fentebb kifejtettem, hogy a tér és idő egymással tökéletes ellentétben állanak : miből következik, hogy a hol közölök egyik pozitív levésben van, ott a másik negatív alakot ölt magára.

Továbbá felebb azt is bebizonyítottuk, hogy a tér és idő mind az anyagi, mind a szellemi világban jelen vannak, a mennyiben az ellentétek egymástól elválatlanok. Immár ezen tételekből önként következik, hogy a kultárgyakban, az anyagi világban, a tér pozitív, az idő negatív alakban van jelen, a szellemi világban pedig és így az emberi szellemben is az idő van pozitív, a tér pedig negatív alakban. (Egyedül csak az öntudatban vannak egymással tökéletes egyensúlyban). És így a kultárgy, és a róla való képlet vagy gondolat közt az a különbség : hogy a kultárgy pozitív térben s negatív időben létezik, a róla való gondolat pedig pozitív időben, s negatív térben van. Innen láthatni, hogy mennyiben méltánylandó a hegelismusnak azon állítmánya : hogy egy a gondolat az ő tárgyával.

Menjünk tovább :

Az egyezményes bölcsészet alapelveiből folyólag következik, hogy az ellentétes fogalmak egy 3-dik felsőbb fogalomban egyesülnek, egygyé lesznek : következésképp a térnek és időnek is egygyé kell lenni egy 3-dik felsőbb fogalomban. Íme ezen 3-dik fogalom a mozgás. A mozgás tehát

nem egyéb, mint a térnek és időnek egysége. E három fogalmat egymástól sem külön nem választhatom, sem nem azoníthatom tökéletesen.

Az anyagi s szellemi világban tehát jelen vannak tér, idő, és mozgás. Sőt ezeket úgy lehet nézni, mint elemeket; s minthogy a tér és idő a mozgásból fejlett polusok: innen méltán mondhatni a *mozgást* legelső elementumnak.

A mozgás a köben csak mint gravitatio nyilvánul, a szerves testekben önkéntes, mondhatni = élet; a szellemi világban pedig, különösen az öntudatban, a mozgás = gondolkozás.

A világ lényege = isteni gondolkozás, isteni eszme. Az ember lényege az emberi gondolkozás. Nincs oly hely, nincs oly idő, akár az anyagi, akár a szellemi világban, hol mozgás nem volna. Mozgás az egész világnak lényege. Ezen igazság biztosít életünk soha megnelemszünéséről, bár mennyi, halálnak tetsző változásokon menjünk keresztül.

III.

Anyag, szellem, és lélek közti viszony.

Már fölebb synth. úton kimondottuk, hogy az anyag és szellem egysége a lélek; lássuk most már lélektani, azaz bel-tapasztalati úton vagyis analitikai úton be tudnánk-e bizonyítani amaz állítást.

a) Lássuk csak először is: mit hívunk anyagnak, szellemnek, léleknek?

Anyag az, a mi pozitív térben van; szellem az, a mi negatív térben vagyis pozitív időben van; lélek a kettőnek, tudniillik anyagnak és szellemnek egysége, vagyis a lélek térben és időben is van egyszersmind.

Lássuk továbbá, hogy az emberben ezen három elem feltalálható-e?

Igenis feltalálható. Az anyag az emberben, mint már fölebb is érintve volt, úgy jelenik meg mint emberi test, a szellem úgy jelenik meg mint ismerő, akaró és érzelmi tehetőségeinknek s ezek elágozásainak, egyszóval gondolkodó tehetőségeinknek összego vagy fogalma. Testünk kétségbe-

vonhatlanúl térben van, szellemünk- vagyis gondolkodó erőinket tehetségeinket semmikép nem találjuk meg magunkban térben, hanem csak időben érezzük. Úgy van, nem lehet kimutatni, hogy testünknek melyik pontján van az érzelmi, melyiken az akaró, melyiken az ismerő tehetség; nem tudjuk kimutatni tökéletesen, hogy az ítélő vagy okoskodó, vagy emlékező tehetség, melyik pontját foglalja el az egyvelőnek különösen, hanem mindezeket magunkban csak időben vesszük észre.

Most már az a kérdés, hát olyan valami harmadik van-e bennünk, a mi térben is időben is volna egyszersmind, vagyis test is volna, szellem is volna egyszersmind? ha van ily harmadik bennünk, úgy az lenne, természetesen a lélek.

És íme könnyű megtalálni ezen harmadikat; mert ez nem egyéb, mint a mi gondolataink.

De be kell ám bizonyítani, hogy a mi gondolataink térben is időben is vannak egyszersmind.

Hogy gondolataink időben vannak, azt első tekintettel is érezheti mindenki: de, hogy azok pozitív térben is vannak, arról egy kis figyelmesebb vizsgálódás után győződhetik meg az ember.

Már észlelés által is meg lehet mutatni, hogy térben is kell lenni gondolatainknak; mert a tér elvághatatlan az időtől. A tapasztalás azonban még kétségtelenebbé teszi azt, hogy a gondolatok nem csak időben, hanem egyszersmind térben is vannak. Ugyanis, ki ne tapasztalta volna, hogy álmában lát házakat, eget, földet, hall zenét, menydörgést, érzi a testek súlyát stb. Ébren létünkben is gondolataink nemcsak közönséges, hanem néha rendkívüli hatást gyakorolnak testünkre. Hányszor elsápad, elbetegesedik a test a félelmes vagy bús gondolatok hatására! A new-jorki leány testére láthatólag lefestődött a juharfa képe, midőn ő a fa előtt állva a villámtól megrettent: ezen képet is bizonyosan nem a villám, hanem a megrettent képzelet festette le. Azonban a szemekben, ábrázatvonásokon nem úgy látszik-e, mintha a lélek térben jelennék meg?

Hogy a gondolatokban mind a pozitív, mind a negatív jelen van, bizonyítják a képzetes mennyiségek is, mert azokat,

mint a pozitívnek és negatívnek egyesüléseit, leginkább csak gondolatban lehet előterjeszteni.

A valóság annyiból áll, hogy a gondolatok ugyan, rendszeresen negatív térben azaz időben vannak : de a körülményekhez képest, sőt valahányszor gondolkodunk, át tudnak lépni, vagy legalább törekednek átlépni pozitív térbe.

A gondolatok tehát térben és időben vannak egyszersmind ; úgyde a térnek és időnek egysége mozgás : következésképen a gondolkodás nem egyéb, mint mozgás, nem ugyan érzéki, de, hogy úgy tegyem ki, szellemi vagy értelmi térbeni (intelligibler Raum) mozgás. A gondolat tehát szellem és anyag is egyszersmind. De hiszen különben is úgy tudjuk, hogy az ismeret (gondolat) két tényezőből áll, nevezetesen a mi gondolkozó tehetségeinkből, és azon tárgyból a miről gondolkozunk. Főlebb azt mondtuk, hogy a lélek a szellemnek s anyagnak egysége : következésképen íme most reá jöttünk lélektani úton, hogy az emberben a lélek nem egyéb, mint a gondolatok összege. A lélek tehát szellem is anyag is egyszersmind.

Igen, de tömérdek gondolatok vannak mi bennünk, vajjon melyik bennünk a legelső vagy alapgondolat, hogy abból megtudnánk, hol alapúl, hol kezdődik a lélek? Minden kétség nélkül öntudatunk az első és alap gondolat, mert öntudat előtt nem lehet gondolkozni; úgyde öntudatunk oly gondolat, oly ismeret, melynek egyik tényezője közvetlen énünk, másik tényezője közvetlen nem-énünk, (mint ezt : „Egy kő az egyezményes philosophia templomához“ című értekezésemben bőven kifejtettem); minthogy pedig közvetlen énünk tüneménye az, a mit magunkban szellemnek nevezünk, közvetlen nem-énünk tüneménye pedig testünk : következéskép lelkünk a mi szellemünkben s testünkben alapúl, szellemünk s testünk csak mint embrió, mint magot hozza magával a világra, s itt neveli föl fokozatosan öntudatra. Születés után a lélek csak mint önérzelem, s csak később lép fel, úgy mint öntudat. Azonban ezen öntudat, mint első gondolat csak hamar növekedik, szaporodik, a rajtunk kívüli tárgyáról szerzett ismeretekkel, gondolatokkal. Ugyanis midőn mi a rajtunk kívüli tárgyáról gondol-

kozunk : ez csak azt teszi, hogy a rajtunk kívüli tárgyak mi bennünk öntudatra jönek. A magunkról öntudat marad természetesen mindenkor középpontnak, s e körül szerveződnek, mint periphéria, minden többi gondolataink. Már Herbart említé, hogy gondolataink centruma = én, a többi gondolatok pedig = nem-én.

Valamennyi gondolatainknak összege tehát az, a mit léleknek nevezünk. E szerint minél több ismeretei, gondolatai vannak valakinek, annál nagyobb abban a lélek. Lehet gondolni, hogy Humboldt Sándorban mennyivel nagyobb lélek lakott, mint egy közönséges napszámosban.

Régi állítás, hogy az ember kis világ. Íme most lélektanilag meggyőződhattunk, hogy az ember lényege a gondolatok összege, vagyis a lélek, melynek negatív oldala szellem, pozitív oldala test. Ezen igazság most fényt vet ama föntebbi állításra is, hogy a nagyvilágnak (makrokosmos) is lényege az istennek egy eszméje, gondolata, vagyis az átalány (Weltseele), melynek negatív oldala a világszellem, tudat, ideál; pozitív oldala pedig világ-anyag, lét, reál. Az ember e szerint individualis vagy relatív átalány. Az átalány magát az emberben egyénné teremtette.

b) Másik kérdés : mi az anyagnak, szellemnek, léleknek legelső eleme? Felelet : Az anyagnak legelső eleme az egymásonkivüliségbe törekvő potentia, a szellemé az egymásbaniségbe törekvő potentia, a léleké pedig az egymásonkivüliségbe s egyszersmind egymásbaniségbe törekvő potentia. És így az anyag nem egyéb, mint az először említett potentianak, a szellem a második potentianak, a lélek a harmadik potentianak tüneménye. Tehát a három együtt véve nem egyéb, mint egy isteni eszmének, tudniillik az átalány-nak nyilatkozata, tüneménye.

Az anyagnak tehát a szellemétől különböző őanyagja vagy eleme, mint sokan szeretnék gondolni, nincs, hanem az anyag és szellem ugyanazon egy fölényegnek, állománynak két különböző, ellentétes tüneménye. Az anyag szintúgy mint a szellem nem egyéb, mint bizonyos erőknek összege, csak-hogy megfordított létben, ellentétes levésben.

Azon nem kell csodálkozni, hogy az anyagnak első

eleme csak úgy erő, mint a szellemé, mert a legdurvább anyagban is, in ultima analysi, csak erőket lehet találni. Az anyag különféle, finomabb s durvább alakban jelenik meg, p. o. mint tér, mint taszító erő, mint test, stb. Az anyagnak akármelyik alakja megvan a szellemben és lélekben is, csak-hogy a szellemben negatív, a lélekben negatív s egyszersmind pozitív levésben, p. o. a tér a szellemben értelmi tér (intelligibler Raum) vagyis tulajdonképen idő, a vonó erő, mint ismerő tehetség, taszító erő mint akaró tehetség, a súly mint érzelmi tehetség; a lélekben a vonó erő mint ismereti, a taszító erő mint akarati, a súly pedig mint érzelmi vagy öntudalmi gondolat, stb.

Viszont a szellem s lélek alakjai, törvényei megvannak az anyagi világban, esakhogy negatív levésben. Minden fűszál, minden ázalékféreg, minden állat nem egyebek, mint pozitív térbe öltözött gondolatok, eszmék, melyek általunk észrevétetvén, a mi szellemünk műhelyében negatív térben jelennek meg, tűnnek föl mint gondolatok. Hiszem, nem felejtjük el, hogy a három lényeg, vagy állomány valamint azoníthatatlanok, úgy egymástól, tökéletesen különválhatatlanok.

Szellem és anyag tehát keresztülhatják egymást a világnak minden pontjaiban, s egymást tökéletesítik. Ebből következik, hogy ha már a mi földünkön is dicső diadalokat vív a szellemi erő az anyagon: mennyivel dicsőbbek lehetnek azon diadalok, a mi földünknel nagyobb s tökéletesebb égi testeken, csillagokon.

c) Most következik már a czélba vett kérdés: mi viszony van az anyag- szellem- és lélek közt?

E kérdésre a felebbi előzmények után igen röviden és érthetően meg lehet felelni.

A legfőbb viszonyok a következőkben határozódnak:

1) Anyag és szellem ellentétes viszonyban állanak egymáshoz; az anyag térben, a szellem időben van. Anyag és szellem oly viszonyban vannak egymáshoz, mint pozitív a negatívhez; úgy azonban, hogy akármelyiket lehet pozitívnek venni, de akkor a másik multhatlanul negatív, és megfordítva.

Úgyde az ellentétek, és így a pozitív és negatív is

egymástól elválhatatlanok; vagyis ahol anyag van, ott van mindig szellem is, és ahol szellem van, ott mindig van anyag is.

De az eddig mondottakból e szerint az is következik: hogy a szellem az anyagban, mint szintén az anyag a szellemben, és így egymásban, mindig negative, vagyis idealiter vannak jelen. P. o. az előttem álló kötorony szellememben vagyis néző tehetségemben csak negative vagyis eszményileg nyomja be magát. Hasonlóképp szellemem vagyis szellemi tehetségeimnek összege egész testemben negative, azaz eszményileg lakik.

2) Az anyag és szellem mint egymással ellentétek, koránt sem bírnak külön ös anyaggal, mint közönségesen hinni szokták, hanem mindakettő egy közös kútfőből, tudniillik a lélekből származik.

Anyag, és szellem ugyanazon egy állománynak a léleknek ellentétes tüneményei. Anyag, és szellem a lélekben egygyé lesznek: következésképp mind az anyagnak, mind a szellemnek lényege a lélek. Természetesen a nagy világra vitetve ez a lélek = világlélek, vagyis átalány, istennek egy eszméje, gondolata.

3) Ezen alaptétekből továbbá, hogy a lélek az anyagnak és szellemnek egysége; s az anyagnak, és szellemnek lényegét fő állományát a lélek teszi, és hogy az anyag, és szellem a léleknek két polusai: következik, hogy a két polus közti összeköttetést, egymásra-hatást a lélek eszközli.

A léleknek tehát az emberben mind a testet, mind a szellemet át kell hatnia. Már fentebb említve volt, hogy a kisedben ezen egymásra hatást a lélek még öntudatlanul, csak mint érzelmi tehetség, csak mint ösztön hajtja végre, s csak későbbben történik öntudatosan.

Hogy valóban a lélek eszközli a test- és szellemnek egymásra-hatását, tapasztalásból is tudjuk.

Nevezetesen:

a) Tapasztaljuk, hogy az érzelem, mint a léleknek embriója, mind a testben, mind a szellemben megvan; mert más a teeti, más a szellemi fájdalom.

b) De bizonyítják a fölebbi állitmányt a következő tapasztalati adatok is.

α) Ha az öntudat, mint a lélek alapja, bódító szerek-, kénégeny által elnyomatik : a test nem érez.

β) Ha az öntudat mély alvás által elszunnyad : nem hall a fül, nem lát a szem, nem értünk, nem itélünk, nem okoskodunk, vagyis nem működik a a szellem.

γ) Minél többet foglalkozik valaki az igaz, szép, és jó gondolatokkal, azaz minél többet gyakorolja erősíti magát a lélek, annál tovább él az ember ; mert a szüntelen erősödő eleven lélek, szüntelen erősíti, eleveníti, élteti az ő két polusait, a testet, és a szellemet. Bizonyosan ez ajándékozott Pythagorásnak, Plátónak, Kántnak, és Schellingnek 80, Diogenesnek, Hobbésznek, Humboldtnek 90, Thálesnek 97, és Gorgiásnak 107 éveket. Innen lehet azt is érteni, hogy a léleknek nincs bizonyos meghatározott helye az emberben, hanem az mindenütt lakik az egész testben és szellemben ; leginkább kitűnik azonban az agyban, mint az idegrendszer középpontjában.

4) Most még a volna itt kifejtendő, hogy a lélek az emberben mikép eszközli, közvetíti a szellemnek a testre, s a testnek a szellemre hatását : de ez, egy az, hogy inkább a physiologiába tartozik, más az, hogy ennek alapos kifejtése még az emberi bölcsesség vizsgálódásainak későbbi eredménye leend. Most elégnék tartok, az idő rövidségéhez képest is, annyit kimondani : hogy a szellemnek a testre, és ennek amarra való hatását a lélek, kétség nélkül az ideg rendszer által eszközli. Úgy látszik, hogy az idegek szálai mind megannyi telegraph-húzalok, melyeken keresztül értesül a szellem mind a testről közvetlenül, mind a külvilágról közvetve ; s azon szálakon keresztül törekszik akaratát is realisálni.

Az észrevezés tehát az érző eszközökön keresztül történik a léleknek centripetalis-, az akaratnak ugyancsak az érző eszközökön keresztül való végrehajtása történik a léleknek centrifugalis ereje által. Amaz a körről a középpont felé, emez a középponttól a körfelő hat. És minthogy az ideg-szálak közt, melyek az érzést befelé viszik az agyhoz, és azon ideg-szálak közt, melyek a lélek akaratából eredő mozgást kifelé hozzák, semmi microscopicus különbség nem látszik : innen helyesen mondja Perty, hogy ezen tünc-

ménynek okát alkalmasint az ideg-szálaknak peripherialis, és centralis végeikben kell keresni.

Záradékkul az eddigiekhez hozzáteszem. Minthogy a test és szellem ugyanazon kútforrásból, t. i. a lélekből fejlettek ki; minthogy a lélek mind a testet, mind a szellemet egyenlően áthatja, élteti, mindakettőnek ő a lényege, ő a közvetítője; minthogy továbbá az embernek célja a benne öntudatra jött isteni eszmét az általányt minél tisztábban, tökéletesebben ismerni, és az abban foglalt különféle eszméket céljaik szerint magában az emberben, s magán kívül minél tökéletesebben realizálni (= ipar, kereskedés, földművelés, művészet, tudomány, egyház, álladalom stb.), minthogy végre az említett célok elérésében szellem, és test egyformán közre működnek, a lelket a nagy munka végrehajtásában közösen, s egyenlően segítik : innen belátható :

1) Hogy a test szintoly kincse az embernek, mint a szellem, és lelke ; s azért a testet nem sanyargatni, de ápolni, nevelni, tökéletesíteni kell mint a szellemet stb.

2) Belátható, hogy az élet mezején, a társas életben is az anyag szintúgy tekintetbe, s ápolás, művelés, tökéletesítés alá veendő, mint a szellem; mert mindkettő közösen s egyformán segíti elő a társadalom céljait; egyik a másik nélkül célhoz soha nem vezethet. Miből ismét önként következik, hogy nem szégyen az anyagi, a testi munka senkinek, bármi sorsban, állapotban legyen is.

3) Belátható végre, a bölcsészeti világában is, hogy mennyire tökéletlen rendszer, akár a hegeli időszakban uralkodott puszta *idealismus*, akár a most Németországban lábra kapott dúrva, egyoldalú *materialismus*.

A kettőnek át kell egymást hatni; mert anyag, és szellem egymástól válhatatlanok, anyag és szellem egyenlő becsűek, isten mindkettőt egyenlő rangra teremtette.